

431.

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

т. XI

ДО ДРУКУ ВИГОТУВАВ
ІВ. ЛИЗАНІВСЬКИЙ
ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ С. ПИЛИПЕНКА

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

К
ІВАН ФРАНКО

N 627
~~ф-86.~~

ВОА CONSTRICTOR

ПОВІСТЬ

(ДРУГЕ ВИДАННЯ)

X ХАРКІВ

W 48

7396
7239

Ⓚ

556976
556975

447

Вас. 100000

15 ДЕК 1929

1944

Бібліографічний опис та шифри для
бібліотечних каталогів на цю книгу
вміщено в „Літописі Українського дру-
ку“ та „Картковому репертуарі“ Укра-
їнської Книжкової Палати.

ЛЬВІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО
„ХАРКІВ-ДРУК“

Укрголозліт 1456/к. Тир. 3000
Зам. 2142.

1928

1944

Бібліографічний опис та шифри для
бібліотечних каталогів на цю книгу
вміщено в „Літописі Українського дру-
ку“ та „Картковому репертуарі“ Укра-
їнської Книжкової Палати.

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО
„ХАРКІВ-ДРУК“

Укрголозліт 1456/к. Тир. 3000
Зам. 2142.

1928

I

Герман Гольдкремер устав нині дуже злий. Він усе такий, скільки разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається це що-тижня раз, у п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича оглянути роботу й виплатити ріпникам¹. Герман Гольдкремер, хоч маєток його доходить до мільйона, ніколи не звірює чужим очам надзору, ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя камениця, порядна, нова, ясна, — сказати не жаль. А тут приходитьсь йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудми воску. Правда, той домок, поставлений його коштом, усе-таки найпорядніший і найкраще положений на увесь Борислав, — але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоч стіни білі й вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелени свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Повітря задушливе, загусле від нафтового сопуху; у Германа від нього за кожний раз голова крутиться, немов від дуриці. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання поміж брудні шопи, поміж глинисті гори, що, мов мурашки, невпинно нишпорять коло закопів, — тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди?

¹ Ріпник — копач ропи (нафти нечищеної).

Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони; на них пошарпані шмати — не то шкіра, не то якась невидане полотно; від них на сто кроків віє нестерпний дух нечисти, сопуху, шинків, зопсуття. І голоси в них — ні, це не людські голоси, а якийсь крик глухий, охриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Деякі з них, що, помимо ранньої пори, підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині), заглянули в вікно й побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно.

— Такі люди, — подумав собі, — як би виділи мене в багні, то не то що не витягли б, а ще би глибше пхнули.

І ось в яким товаристві приходитьсь йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. Він сплюнув крізь отворене вікно й відвернувся. Його очі живо оббігли кімнату — чистеньку, веселу світличку. Гладка воскована підлога, мальовані стіни, круглий столик з оріхового дерева, комода й „писемне“ бюро, — ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння крізь вікна до кімнати й золотисто-кривавими переливами грало на гладких, блискучих предметах. Але очі Германа відвернулися від них, — він не міг знести сильного світла. На боковій стіні, супроти дверей, у півтіні висів великий образ у золочених рамах, — на нім спочили Германові очі. Була це досить гарна й вірно змальована картина тропічної, індійської околиці. В далечині, повиті синявою мрякою, мріють величезні тросники — цілі ліси бамбукові Бенгалю. Здається, чуєш, як у тій гушавині з легким шумом вітру мішається

плачливе скімлення тигра-кровопийці. Ближче до переднього плану малюнка тросників не стає, тільки поодинокими купинами бовдуриться вгору буйна, рясна, ясно-зелена папороть, а над усім зносяться живописними групами стрімкі широколисті пальми, царі ростин. На самім переді, трохи збоку — якраз така група, розкішна, стрійна. Під нею кілька газель; вони прийшли, певно, за пашею. Але необачні звірята не доглянули, що серед величезного зеленого листа сидів страшенний змій-удав (*Boa Constrictor*), — сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли до пальм. Нараз вуж блискавкою метнувся в долину — хвилячки мертвого переполоху — один блей ухопленої газелі, один і останній, — і все стадо в дикім переляку ще стоїть, мов закам'яніле, тільки одна найбільша — видко, мати тамтих — повалена зоями вужа. Маляр підхопив саме ту хвилю, коли газелі ще не отямились, а вуж, високо піднявши голову, з усею силою стискає своїми величезними скрутілями добичу, щоби подрухотати їй кості. Він обкрутив її шию й хребет, а з-посеред закрутів його сорокатою, блискучого тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать, немов у сльозах. Жили на шиї напружені; голова, немов доочне бачиш, кидається ще в послідніх судорогах. Зате очі змії блискають таким злорадним, демонічним вогнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре в них вдивитися. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав якусь глуху, невияснену вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлюватися в страшні, диявольським вогнем розіскрені очі

гадюки. Цей малюнок відразу так йому подобався, що, побачивши його десь у Відні на виставі, зараз купив його. Правда, в Дрогобичі жінка не хотіла мати в себе в домі тої „обридливої гадини“, отим то Герман повісив його в себе, тут у Бориславі. Не раз, коли сюди до нього заходили інші промисловці або урядники і з жахом поглядали на цей малюнок, Герман усміхався й говорив, прищмокуючи:

— Правда, гарний малюнок! Оригінал! П'ять ринських¹ коштує, ще й без рями. За саму ряму п'ятдесят дав!

А потім додавав, поважніючи:

✓ — Що ж, ä Kampf ums Dasein²! Коза хоче жити, і вуж хоче жити. А хто тому винен, що вуж не може жити травою, лише козою? А ти, козо, будь мудра, не лізь вужеві в зуби! А бир-бир!

Але на самоті Герман якось не міг жартувати ані з вужа, ані з кози. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими гадючими очима, йому здавалося, що цей вуж колись оживе й принесе йому щось незвичайне—велике щастя, або велике горе.

Поволі розвіялася густа, холодна паморока, що досвіта була залягла над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюро й добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце лило до світлиці таку повінь світла; поранній холод і глухий віддалений гамір робучого люду,—все те лоскотало його змисли та разом обезсилювало, усипляло їх. Організм,

¹ Ринський — біля карбованця.

² Боротьба за існування.

розстроений вчорашньою їздою й домашніми клопотами, почув якусь хвилю відразу до тої в полотно оправленої книжки й до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною, кістяною ручкою, — йому стало так якось солодко, ні одна думка не ворухилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоч не був зовсім із людей замислених, склонних багато розважати, то прецінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, не стямився й пустив волю всім вражінням свого життя — віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої духові очі...

Перед його очима промайнули тяжкою хмарию перші літа його молодости. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першій виступі на світ й досі проймає його холодом, дрожжю. Хоч і як не раз йому прикре буває теперішнє життя, — однак ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Ті молоді літа висіли якимсь важким прокляттям над його головою — прокляттям нужди, що заглушувала в першій зароді гарні й добрі здібності його душі. Не раз чув він те прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних удач, не раз мара давньої нужди затруювала йому найбільшу радість, досипала гірчиці-полиню в солодкі напої багатства й розкошів.

І досі він живо нагадує ту напіврозвалену, підгнилу, вохку, негарну й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напроти старої й ще відразливішої гарбарні, відки що-тижня два струпуваті каправоокі робітники виносили но-

шіями спотребований і переквашений луб, котрий на всю пересторону ширив кислий, задушливий, убійний сопух. Побіч хати його матери стояло багато інших, подібних. Усі були скопичені так густо, дах у кожної був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла та пересторона подобала радше на одну нуждену руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого деління та шмаття, як на людське житло. І повітря тут раз-у-раз таке задхле, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася й відци розходилася на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, тоб то по кілька сварливих, лінивих і до крайности нехлюйних жидівок, а кругом кожної роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини — жиденят¹. Мужчини, руді, пейсаті жиди, рідко коли зазирали сюди, найбільше — раз на тиждень, у п'ятницю вечером, щоби перешабашувати. Були то, здебільшого, капцани-міхоноси, міняйли, шматярі, кістярі та бог знає які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз-на-раз, інші бували тут лише дуже рідко. Перші воліли не раз переспати де-будь у шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати густим нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки й оглушливого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша від інших. Хоч іще молода жінка —

¹ Франко вживає слово „жид“, „жидівський“ не в образливому значінні. В Галичині (як і подекуди по селах України) ці слова — звичайна назва; навпаки, слово „єврей“ має відтінок іронії.

всього могло їй бути 20, а хай 22 роки — то, проте, вона вже, так сказати, вросла, встряла в той тип жидівок, такий звичайний по наших містечках, на вироблення якого складається й погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита нестача людської освіти, і передчасне замужжя, і лінивість, і сотки інших причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною, хоч на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле та рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло в долину, мов порожній мішок; губи, давніше повні, рум'яні й різко викроєні, посиніли, віддулися, очі помутніли, скаправіли. Чотирнадцять літ від роду вона вийшла заміж, по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати й годувати. Старшого сина він узяв із собою бо-зна куди, — він був міняйло, і їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за платянки; молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися, — він не зямив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше припадкою довідався, що оба серед чистого поля померли на холеру, де їх знайшли аж десь за тиждень коло трупу коня. Взагалі, ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі, тупо, хорував часто, і найдавніше вражіння, яке застряло йому в пам'яті — то його грубий животик, у який часто штурхали його інші жидики, мов у бубон. Дитячі забави серед череди голих, заваляних, брудних дітей, пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола

тісного подвір'я поміж двома хатами, побравши-
ся за руки, і верещать що-сили,—бігають,
доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом
падуть на землю. А ні, то бродять по калю-
жах, талапаються, мов купа жаб, у гнилій,
гарбарським лубом начорно зафарбованій воді
поток, полохаючи величезних, довгохвостих
щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям.
Виразно нагадує Герман, як не раз качався з
іншими жиденятами долі берегом у потік, і як
старші жида, стоячи на мості, реготалися до
розпуки з його грубого, буро-синього животика,
до котрого, мов два пачки, причеплені були
худі, довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому
в пам'ять нічліги в тіснім, поганім закамарку,
разом з десятком таких, як він, дитинят,—ті
ночі, проведені на вохкій, сирій підлозі, на со-
ломі, що напів перегнила та кишіла червяками
і бог-зна яким гидом; ті страшні ночі, за-
глушувані сміхом і плачем дітей, штурханням,
бійкою та криком жидівок; ті безконечні ночі,
котрі він проводив, скулений у клубок від хо-
лоду, після котрих уставав рано, горючий і
червоний по всім тілі. Ох, ті страшенні ночі
дитинячих літ, що іншим світять до пізньої ста-
рости ангельськими усміхами та поцілуями ма-
тери, тишею та втіхою, першим і посліднім
щастям життя,—йому вони були першим і най-
тяжчим пеклом! Його вони до старости пекли
й морозили; сама гадка про них запирала йому
дух у груді, наповнювала його відразою, глу-
хою, смертельною ненавистю до всього, що
бідне, обдерте, нуждене, повалене в багно,
придавлене нещастям. Він сам не знав, яка
тому причина; не знав, що така молодість у
кожнім мусить притупити нерви, заглушити го-

лову до тої степені, що нещастя й плач іншого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить у нім тільки обридження, але не милосердя. Впрочім, Герман Гольдкремер ніколи й не думав про те, не старався розбирати причини свого поступовання, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденими лицами, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючи повної плати, він плював, відвертався й велів слугі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком у руках та репетує хриплим голосом усяку погань, щоби перекричати котру-будь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоч на перший погляд могло здаватися, що вона плете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила ту саму панчошу і той самий клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як усе довкола — брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким жидиком, що допик їй яким гострим словом, — чалапкала по баюрі, розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютости, а допавши бідного бахура, хапала за волосся й бухала без милосердя межі плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося від неї і то дуже прикро. Вона була, як усі лінивці та бідні, дуже вразлива й люта, а в пересердю не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його пати-ком так сильно по голові, що повалився на землю, облитий кров'ю. Чим жила його мати, з чого удержувала себе і його, — того Герман

не знав. Знав тільки, що хата, в якій вони сиділи — не їх, а наймлена, та й ще пригадує собі високого, грубого, сивобородого жида, що не раз приходив, кричав на його матір, що така розхристана, і брав її з собою. Часто вечорами й сама мати виходила кудись, і не вертала аж над раном.

Таке було життя будучого мільйонера Германа Гольдкремера, аж до десятого року. Правда, ростом і подобою він подобав на семилітка, та й то лихо розвиненого. Сили й живости дитячої в нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до лінивства, і часто сидів-туманів цілими днями на лавці в хаті, хоч мати гнала його на місто продавати сірники хлопам, або займатися яким іншим зарібком, як інші жидики.

Було це літом 1831 року. Страшна нечувана досі пошесть навістила наш край. Довго бігали глухі чутки між народом, що наближається „кара божа“, довго тривожився мир хрищений, ждучи от-от видимої, наглої смерти. Аж ось вона й надійшла, сто раз страшніша, як надіялися. Цілі села пустіли-вимирали, цілі родини зникали зо світу, як віск на вогні. Один не знав про смерть другого, і собі ж смерти вижидаючи. Брат відвертався від брата, отець від сина, щоб не побачити на нім страшної печати смерти. А хто ще лишився живий, ішов до коршми, пив і горлав пісень у безумній непам'яті. Нікому було потішати безнадійних та сумних, нікому було рятувати хорих, що не раз пищали водиці, конаючи в страшенних муках. Поміж простими людьми літали страховинні повісті про упирів, що „потинають“ людей, а по декотрих селах п'яні, очайдушні

купи почали навіть палити на вогні таких, кого вважали ніби упирами.

І Дрогобича не минула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як інші передмістя, чи то тому, що тут задхле та нечисте повітря помагало ширенню зарази, чи, може, тому, що люди, стиснені густо в одних хатах, легко одні від одних заражувалися. Жиди, жидівки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, вмирали серед глуши, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Скільки їх там перемерло — хто його знає. Котрі були маєтніші, повиїздили, при наближенню зарази, в гори, на здоровіше повітря, — але зараза й там дігнала їх, може лиш де сотий успів вернути назад. Але в Германової матери грошей не було, зарібку не стало, не стало й хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги валандася попід хатою, без пам'яті від переляку й голоду, раз-у-раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибїг до неї і з дитячою цікавістю зблизився до того тіла, посилого, покорченого, близького лютої смерті. Йому ще й нині живо стоїть перед очима вираз її лиця, такий безмежно болізний, перекирвлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кожний її рух, кожне її слово в ті страшні хвили вічної розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав близько, — материнська любов, хоч під грубою шкаралущею, не загинула в ній, а проявилася в хвилю найтяжчої муки. Її рука, простягнена, безвладно впала на землю, а Герман бачив, як усі жили, усі суглави стягалися, то випручувалися судорожно, як вона дрижала

з холоду, а попід шкіру що-раз видніше набігала синя, ба, зеленкувата муравиця.

— Герш...—прохрипіла вона,—не підходь... до... мене!..

Хлопець стояв, мов отуманілий. В тій хвили він дуже мало й дуже невиразно розумів, що воно таке діється. Шарпане судорогами тіло матери почало перевертатися на всі боки.

— Герш!.. Чесно живи!—простогнала нещаслива, ледвє дишучи. В тій хвили впала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися втікти.

— Води! Води! — прохрипіла, конаючи, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять зeszла на той час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від матери,—того й сам не тямить. Навіть не може собі нагадати, хто й як пробудив його з того остовпіння, коли й куди сховали трупа,—все те пожерла вічна непам'ять.

Він отямився вночі серед вулиці. Голод рвав його нутро, спрага палила горло, тривога, немов кліщами, стискала груди. А довкола тиша, глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де ще лишилися живі люди, блимає світло, меркотячи віддалі і, мов гострі ножі, прорізаючи пільму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на ті світла, — він аж тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства, — його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються й дилькотять, світ починає крутитися перед ним. Але ось подунув холодний вітер

від сходу, відсвіжив його. Він ходить вулицями, що-хвилі озираючись. Але голод не перестає докучати, прогоняє поволі все інше, прогоняє і страх і підсуває йому нову смілу гадку. Германові нема коли довго розважувати,—він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, в якій не видно світла, де, значить, усі вимерли. Перша, до котрої підійшов, була замкнена,—добуватися — дарма річ, сили нема. Він поповз до другої. Там лише що сконав останній живий чоловік. Хата стояла розтвором, і Герман увійшов до середини. Насамперед поліз до полиць, до мисника, всюди обшарив, щоби знайти бодай чим-будь занестися. Йому пощастило знайти здоровий бохонець хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився тікати з хати. Та, на лихо, тікаючи, зачепив ногою за ногу мерця, що лежав розпластаний на землі, і з розмахом ударився лицем о землю. Йому й досі пригадується те страшенне холодне почуття, що обхопило його в тій хвилі,—такі хвилі не забуваються довіку! Так немов якась невидима холодна страшенна рука десь із якоїсь чорної безодні вхопила його, — не за ногу, а за саме серце. У нестямі Герман заверещав, але зараз же переміг себе, зірвався з місця й вискочив із хати, не випускаючи з рук своєї здобичи.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт в лопуштя й заснув, мов забитий. Другого дня збудився значно покріплений, — особливо втішив його ясний, теплий, сонячний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг по вулицях, не багато зважаючи на крики й плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а з учо-

рашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою,—голоду не боявся. Аж ось він попав на одну вулицю, по якій возили мерців з трупарні на кладовище, далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися вулицею довжезним рядом, навалені трунами, наборзі¹ позбиваними з неструганих дощок. Крик та завід осирочених не вмовкав,—купами перлися люди різних станів вулицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа знов пройняв мороз, коли поглядів на ту страшну, безконечну процесію,—він що-духу почав утікати з тої вулиці, сам не знаючи куди, аби лише в далекі, глухі заковулки. Але ще довго потім йому причувався гуркіт домовин, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій, каменистій вулиці,—причувався йому той болючий плач і лякав його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця цього дня, як проводив слідуючі,—він докладно не тямить. Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні вражіння приглушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив на-потемки по кутах, поки не надібав деяку страву або кусник хліба. Чим далі, тим більше лишала його пам'ять, йому ставало якось гаряче в грудях, а перед очима часто крутилися червоні колеса,—вкінці все щезло, темно...

Він прокинувся в якійсь просторій світлиці, в якій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом, і дри-

¹ Наборзі — нашвидку.

жав. Сонце, бачиться, саме заходило й скісним промінням освічувало блискучу, лаковану, чорну дощечку над його головою. Біля нього багато таких же ліжок, — стогнання, охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола й заглядає до хорих. Він дуже її злякався й затулив очі. Знов забуття.

Мов крізь сон, до його слуху пробивається пискливий, нестерпний голос, що довго-довго, одностайно приспівує. Він відкись ніби знає, що це шпиталь, але як він сюди дістався й чому — не знає.

Герман не знає й донині, як довго лежав у шпиталі, на яку слабість, відки його взяли й за яку ласку. Вражіння з того часу мелькають у його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний, осінній день, коли його випустили зо шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіже повітря, він почув себе таким безсильним, покинутим усіми, неспідушим того, що тепер починати, — страх перейняв його серед тої широкої, безлюдної вулиці, так як колись уночі при виді вогників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на плач, але якось здужав перемогти себе й пішов, куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті вулиці.

— Герш, Герш! А ходи сюди! — крикнув хтось на нього збоку жидівською мовою. Хлопчина обернувся й побачив невеличкого, зизоого жиди з рідким, жовтавим поростом на бороді. На жиді була дрантива бекеша й чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом.

Германові зразу чудно стало, що хоче від нього той незнайомий жидок, — і він мимоволі наблизився до нього.

— Не пізнаєш мене? — спитав жидок.

Герман кивнув головою й випулила його очі.

— Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя балабу-ста¹ там жила з твоєю мамою, знаєш.

Герман ледве-не-ледве пригадав собі Іцка, але на згадку про маму, сам не знаючи чому й про що, заревів на весь голос.

— Ну, ну, не плач, — сказав жидок благим, добродушним голосом. — Видиш, і мої померли, що робити? Всі померли, всі до одного, — додав він сумно, немов сам до себе, — і Тавба, і бухер², усі. Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не допоможе. А я гадав, що й ти капорес³, а ось ти ще живий.

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш, — сказав Іцик, — ходи зо мною!

Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич. Там у мене хата є, і кінь є, і візок, поїдемо з весною платянки міняти. Хочеш? Ей, то файно⁴ там жити, і твій тато там жив, та, бідний, умер.

Герман не мав куди повернутися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хотів його покинути й того таки дня попровадив із собою

¹ Балабуста — жінка (єврейське).

² Бухер — хлопець.

³ Ти капорес — тобі кінець.

⁴ Файно — гарно.

до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та сльоти, але люди ще не встигли отямитися після страшного нещастя. Загалом, по вулицях рідко видно було чоловіка, а де й показалося людське лице, то таке залякане, нуждене, сумне та позеленіле, що бачилося, ті люди повиходили іно що з в'язниць, де довгі літа конали в вохкості, холоді, пітьмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була не близька, а ще до того розмокла, ілувата земля чіплялася ніг, тяжіла, мов кайдани, так що нашим пішоходам дух захапувало з натуги. Але хоч і як силувалися, то проте йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще як ще, але схорований малий Герман! Тому мало що не до смерти приходилося, заким¹ доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках, і провадив, радше сказати, волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до ціли, і Герман, скоро допав лавки, повалився й заснув, мов забитий.

Губичі — досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги між Бориславом і Дрогобичем. На північ від села підіймається високо догори спохуваста площа, а на полудне ще вищі горбки переходять у другу високу площу, на котрій шумно пишається невеличкий, чотирокутний, самий дубовий лісок Тептюж. Саме село розсілося на низькій рівнині, широкій на яких тисячу кроків, що тягнеться від Бориславського підгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж до Ко-

¹ Заким — поки.

лодруб, де лучиться з великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначається тою властивою підгірським сторонам красою, котрій рівної не подиблеш де-інде. Не побачиш тут ані гострих шпилів височенних Бескидів, ані голих пошарпаних скал Татрянських, ані стрімких, вимулистих урвищ задністрянських гір. Тут краєвид у дивній гармонії показує вам чаруючу привабливість і різnorodність гірської околиці, і розгонисту ширину та однастайність околиць подільських. Мила, не величня й страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій, риси все круглі, лагідні, гармонійні,—ріки невеличкі, прудкі, чисті, повітря здорове, як у горах, але без тої гірської різкості, котра іноді стає прикрою,—а при тім усім широкий вид на далекі, легко хвилюючі рівнини, на сотні нив, перелісків та людських осель, розкинутих то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалу хилити голову перед усяким „зі своєї віри“. З „гоями“ він поводився, як кожний інший,—сварив і ганьбив одних дошкульними словами, підлизувався іншим, шахрував і ошукував кожного, де й як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важности. Взагалі, тут Герман у перший раз пізнав, що то за народ ті „гої“, і його хлоп'ячий розум швидко покмітив, що в кожного з „жидівської віри“, так сказати, двоє лиць: одне, що обертається до християнина, у всіх однаке: гризке, насмішливе, грізне або хитре,—а друге, що обертається до своєї віри,

і те лице нічим не різниться від лиць інших людей, значить, буває в кожного відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. У Іцка те „свое“ лице було дійсно щире й ласкаве, тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестошів, аж тепер відкрилася нова, ясніша сторона людського життя. Вже саме життя на чистім здоровім повітрі було для нього великим щастям. Він, що довгі літа, перші свої літа, душився в задхлім, нездоровім повітрі перелюдного, нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми розкішно надихувався чистого сільського повітря, аж йому кров живіше грала в тілі й світ крутився, мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, чистеньке, — і Германові той тапчаник з простим сінником і старою бекешею замість ковдри видавався бог знає якою пишною постіллю, мабуть тому, що й у його опікуна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малий Герман помагав йому, як міг, та хоч не раз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Іцик поводився з Германом, як з рівним собі, а бачачи його зручність і справність, радився з ним, мов зі старшим, перед усяким ділом. Сама його натура, блага та податлива, не приводила йому й на голову думки — взяти твердо в свої руки хлопака, при звичаювати його до безоглядного послуху, як то люблять робити інші опікуни, котрі, хочаби ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, приб'ють і приголомшать бідну дитину доразу, а коли воно, туманувате й позбавлене власної волі й живости, улягає без супро-

тивлення їх забагам та безглуздим розказам, хваляться, що: „Ось то ми! Порядок у нас мусить бути!“ — А ні, то на додаток кидають дитині в лице своїм хлібом: „На чиїм візку їдеш, того й пісню співай“.

Зимою Іцик почав учити Германа читати й писати, — розуміється, по-жидівськи, бо інакше й сам не вмів. Наука йшла досить тупо. Герман виріс в обставинах, так некорисних для розвитку духової здібності, що лиш вроджена завзятість могла допомогти йому побороти початкові труднощі. Його розум, бистрий і похапливий у щоденнім життю, в звичайних речах, при науці, показувався таким тупим, непам'ятушим і неповертливим, що навіть терпливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку й на кілька годин переривав лекцію. Однак ж, не вважаючи на його терпливість і Германову пильність, вони через зиму не дуже далеко зайшли при неприступнім, механічним способі науки.

Зате, як прийшла весна, настало тепло, погода, отоді почалося життя для Германа. Іцик запрягав конячку до візка, накуповував у місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни, — і гайда з тим добром по селах. Яка втіха була для Германа сидіти ззаду на возі на скринці: спереду і ззаду копиці онуч і всілякого „фурфання“, а понад тими сірими купами ледве виглядає мала голівка жидика в дрантивій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лиці, кучерява, весела. Довкола пишні зелені поля, шумлячі діброви, блискучі срібlistі річки, а над головою погідне, голубе небо, — і тепло, сумирно, любо довкола, голоси пта-

шенят зливаються з черкотом сверщків¹, шелестом зеленого листа, шваркотом потоків у одну безмежну, стрійну гармонію щастя, величи й супокою.

Гей, скільки то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільйонер, ще й тепер оті часи свого веселого, вільного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю,—він із погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на запопадливість за тих пару крайцарів, на втіху, коли їм удалося виміняти багато онучок,—його навіть злить ота тиха радість, оте вдоволення, яке чув тоді; але все-таки якийсь тайний, невідомий голос шепоче йому, що це була найщасливіша пора його життя, що тихе щастя, сумирні, погідні дні, котрі прожив у бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

Оце їдуть, бувало, дорогою посеред піль,—довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло, легенький вітрець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується ясно-зеленою пасмугою, а озима пшениця гордо похитується на своїх струнких, гладеньких стеблях. Куди оком кинь, не видно людської хати,—село в долині. Далеко-далеко на сході розіллалася зеленим пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені,—то косарі. Іцкова конячка немов і собі рада тій величній тиші, тому теплу й запахові, іде собі нога поза ногу м'якою „поль-

¹ Сверщок — коник.

ською“ дорогою, зриваючи час від часу голівки конюшини на ході. Іцик мурликає під ніс якусь жидівську пісеньку, мабуть: „Finstere Balyguleh“, батіг застромив за пояс та рівномірно розхитує головою наліво, направо, наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудовим, благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що під захід сонця вистрілив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами, та мріє у віддалі, величний, спокійний, непрослідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок, струже дещо та веде сам з собою всілякі розмови, немов це він онучкар, а до нього приходять баби й торгуються з ним.

Але ось вони з'їжджають з гори. За ними схопився туман куряви, перед ними зеленіють верби, вишні; сріблиться річка між хатами, граються діти на вигоні, бродить худоба по оборах,—село. Герман схапується, щоби отворити лісу, і швидко запирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола,—вже з призьбів посхачувалися пси й біжать громадою привітати гостя. Непривичний стрій¹, ще непривичніший візок побуджує їх до лютої завзятости, а скільки раз Іцик або й Герман протяглим, проникливим голосом закричать: „Мінняй онуці, мінняй!“—то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої лютости. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі уїдають на конячку, котра хитає головою на всі боки, немов

¹ Стрій—одіж.

розкланюється добрим знайомим, а як котрий пес надто вже до неї надскакує, форкне й підійме голову догори, та й далі. Інші взяли на око онучкаря, біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дарма. Германові робить превелику втіху ота безсильна лютість псів, він дражнить їх прутом і голосом, та регочеться до розпуки, коли який сміліший зведеться на задні лапи, щоби скочити на віз; віз тимчасом побіжить далше, а бідний псисько аж перакарбується з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворущня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти — все біжить на-впроцапи на вулицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх, немов не чує, як кричать: „Жиде, жиде, а зажди-но!“ Він бачить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають інші, і ще раз затыгає своє протяжне: „Міняй онуці, міняй!“ Аж тепер він зупиняє коняку, кидає їй кулак сіна й обертається назад, щоби видобути скриньку з усіляким добром, за котре промінують селяни платянки. От тут починається життя рухливе, говірке, веселе. Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають, — Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує, і сам дещо торгує, — на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався між сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно вмів підсунути кожному те, чого той хотів, або й настирити те, чого й зовсім не хотів, і брав від нього шматянок

утрое більше, як варт товар. І скільки то було сварів, криків, проклять та реготу на тих сільських вигонах! Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою—і не вступиться: дай їй тото, або тото за стільки онуч. Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться й собі, і насварить на бабу, і споганить їй усю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє коняку горі селом, усе в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема платянок, і котрим зависливо дивитися на ножики, персні та скиндячки, що понамінювали інші. Вони слідкують за міняйлом здалека; коли він стане, стають і собі ж купкою збоку; іноді їх потручують ті щасливі, що мають з чим іти на торг,—а вони стоять німо й лише голодними очима пасуть кожний рух у тій метушні. Коли з купи залунає регіт, вони й собі ж усміхаються якимось несвідомо, а коли відтам градом сиплеться лайка та голосні пересвари, вони так само мимоволі бліднуть і зціплюють розняті досі вуста. Германові не раз якимось ніби моторошно, а ніби й жаль робилося тих вічно голодних, брудних, тихих і сумовитих сільських дітей, і коли торг був добрий, він випрошував у Іцка жменю цукерків, або пару обарінків¹, кликав дітей до себе й обділював їх тими ласощами. Вони наближалися несміло, брали незручно й відходили, не дякуючи, мов іще дужче заклопотані тим несподіваним добродійством з боку жида, і потім знов ставали збоку й слідили його очима так само, як і перед тим.

¹ Обарінок — бублик.

Поволі їдучи горі селом, візок чим-раз, то більше наповнюється платянками. Іцик поглядає на їх наскладані копиці й засукує руки, — знає, що швидко набереться в нього сотнар і буде можна везти до ліверанта¹ в Дрогобичі. Та ось вони серед села, біля широкої, мурованої корчми. Іцик звертає коняку на брудне, просторе подвір'я. Орендар Мошко—його знайомий. Тут він пообідає, розуміється за гроші, печених барабоць і молоді цибульки, і побалакає „зі своєю вірою“, — тут і коняку попасає, і онучки в коморі зложить на час, бо йому не вигідно з ними возитися. Його приймають радо, йому так любо посидіти в тісній ванькирі, заваленій трохи не до повали бебехами, йому так любо гуториться серед вереску жидівських бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в корчмі на лавці, випили по півквартирці, люльки позапикали та, пихкаючи час від часу, перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати на дворі з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме в-ополудні. Гаряче, аж душно. Комарі та оводня докучають Іцковому коневі, котрий дарма форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, що йому докинули орендарові хлопці. Дітям жаль коня, вони беруться обганяти його від оводів, а коли їм це наскучиться, поналамують зеленої широколистої вербини й обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, шматки позносив до

¹ Ліверант — поставщик.

орендарської комори й зложив до свого таки мішка, що там стоїть лишень про ту потребу. Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться й туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня й знов затягає своє: „Міняй онуці, міняй!“ Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина, — і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі платянками. Вже сонце геть-геть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами, — ось і селу кінець. Знов біжить Герман відпирати лісу, — тим разом вони виїждять тихо, пси втихомирились давно. Їм знов приходить ся їхати під гору, посеред поля, далеко-далеко глинистою дорогою. Але дорога суха, візок теркотить по груддю, Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знаймого орендаря на ніч. „Вйо-у, косю! Гайта! Вйо-у!“ — покрикує раз-по-разу Іцик, і знов зачинає мурликати під носом протяжну пісеньку: „Finsterer Balyguleh!“.

І далі, далі, далі! З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх торкітливий візок, розлягається загублений у зелені проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя—все одне! Околиця за околицею, а край все один, краса все одна, — вічна, не-наглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я...

II

Спомини уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі, цілі роки, відколи оженився, він чув,

що якась судорога зціпила його груди й притупила в нім усяке людське чуття.

Вчора вечером, їдучи сюди, він проїздив через Губичі. Йому прийшлось минати давно знайому, похилену й напіврозвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті й стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кілька сот разів він переїздив коло неї, і ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут живе. Вчора, не знати як і відки, прийшла йому така думка. Він велів зупинити бричку й став на ноги, щоб заглянути через пліт. Троє жиденят бавилося на подвір'ю коло невеличкої, занедбаної шіпки, де колись стояв Іцків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі й дуже веселі. Третій трохи більшенький хлопчина, держався якось осторонь від них, забавлявся, видно, нерадо, і робив усе, що йому казали менші. Його лице було зовсім не подібне до тамтих,—певно, це був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка, літ коло шости, лютилася власне нанього, термосила його за руки, за вуха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на неї. Видно, боявся її, і ще гірше матери, яка в тій хвилі кричала на когось у хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву між дітьми. Він сів і велів поганяти коні. Його сильно вразив той тривожний, болізний погляд хлопчика, що не кричав і не плакав, коли інші збиткувалися над ним. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селян-

ських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з лоташу весною, ходити по лісі за грибами та горіхами в-осени, коли часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чули себе всі рівними, а тут уже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змалечку ще любив цвігати батогом малих песиків аж до крови, що малих дітей без причини кидав у рови, що для забави не раз бризкав на кухарку окропом. Пригадалися йому його жінка і вся домашня погань,—і чоло його насупилось, а зпоміж стиснених уст вирвалось якесь жидівське прокляття.

Але дальші спомини з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха, безнадійна бідність вгднілася в тих картинах, що пересувалися перед його очима. Ні, тут уже почалася боротьба за багатство, боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивались і множилися його тисячі, доки не дійшло до мільйона, як поборювали й пожирали без ліку противників, як опутували й висисали без ліку народу, як ширили довкола без ліку нужди, бідності, знищення, і йому самому попри всіх достатках і розкошах таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші вдачі, в його грудях часом щось металось й скакало з радості, але тепер не стало й того. Його капітал ріс і множився, мов заклятий. Сьогодні перший раз він оглянув добре, відки набирав соків,—і злякався, злякався самого себе, злякався свого багатства. Не

тому, щоб так надто зрушила його доля тих тисяч, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так як велике дерево, ростучи, відіймає животні соки в дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолах не дуже займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися. Він був забобонний, і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, що падали на його голову. Його багатство якось страшно в тій хвилі зтяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що багатство — то сто-голова потвора, що пожирає інших, але, хто знає, може нарешті пожерти й його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким сонячним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла, тільки звої вужа блищали, мов золоті, живі персні, готові ось-ось обхопити свою добичу, а очі, ті зачаровані, вогнисті очі, так і впивалися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмури́в очі, щоб обігнатися світла й страшного приви́ду.

Яким-же способом доробився Герман Гольдкремер такого великого маєтку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта. Здорове повітря, супокій, часті проїздки зовсім віджи́вили його. Його лице почало наливатися здоровою краскою, рухи були живіші, ба навіть пам'ять і повертливість значно збільшилася. Герман ріс, дужав і поправлявся на диво, хоча слідів молодших літ ще лишилося немало в цілій його вдачі. Він не раз лютився за марницю, не раз нападали на нього давні лінощі, і він сидів, зложивши руки, цілими днями на лавці, не кажучи ані слова до Іцка. Але все те не

псувало між ними доброї злагоди. І певно, Герман був би від тих хиб вилічився, як би був довше пожив у Губичах. Та не так воно склалося.

Герман донині ще тямить ту зимову ніч, у яку постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам у хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Удень мороз полегшав, сонечко світило ясно, а зі стріхи капало,—аж любо. Але над вечір надтягли сірі хмари, і почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світу не стало видно. Смерклося доразу, а сніг усе ліпить та й ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Герман затопив у печі, сів на припічку й жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село йде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів¹. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка. „А певно, вже десь їде, ми його ще лишили в місті“,—відповів селянин. Знов Герман чекає. Вогонь сичить і тріскотить у печі; він добув гороху й почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кілька яєць. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби льодовими, дивними квітами. Далі зірвався й вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити й виривати китиці в стрісі. Вогонь погасав, Германові ставало лячно, він докладав полін і раз-у-раз притулював лице до вікна, чи не почує тельнякання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається нараз, що десь дзвонять,—волосся зводиться вгору на голові, думка про пожежу пролітає в нього. Він при-

¹ Додому.

слухається, — ні, не чути нічого. Ось засві-
стів, заревів, завив вітер дужче, ніж уперед,
немов стадо скажених вовків летить до села,
виючи з голоду та копотячи серед сніговій-
ниці. Від селянських дітей Герман наслухався
повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добу-
ваються до хат, і ось йому причулося, що
хтось скрипнув сінешними дверима й легенько
ступає-чалапкає по сінях, мацає руками по
стінах, — виразно чути шолопання чим-раз то
ближче хатніх дверей... Герман хоче кричати,
але чує, що щось задавило його в горлі; він,
сам не знаючи, що робить, втиснувся в тем-
ний, тісний кут за печею, холодний піт висту-
пив йому на чолі, все тіло дрижить, він що-
хвилі жде, як ось-ось двері отворяться, а в
них покажеться страшне, обросле лице злодія,
зі здоровенною булавою та з широким, бли-
скучим ножем за ременем. Але хвиля за хви-
лею минає, — не чути нічого, крім проразливого
завивання бурі. В Германа поволі вступає дух,
але він уже не сміє встати зі свого кута. Роз-
гарячкова уява приводить йому на пам'ять
повісті про „страччуків“, що робляться з не-
хрищених дітей, закопаних де-будь під плотом,
під вербою. Йому здається, що щось чупкає
по поді, — він тривожно підніс очі вгору, де
було в повалі старим звичаєм вирізане ма-
леньке віконце. Мороз пробіг по його тілі.
Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що
піднімається поволі-поволі вгору, а за ним
видніється чорний глибокий отвір. Він замер
зо страху, не можучи відвернути очей від ві-
конця. Йому задзвеніло в ухах, бачилося, що
в нім самім, усередині, ворухаються якісь
дикі, тривожні голоси, піднімається крик, за-

мішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху та очиданки. Але голоси не унимаються, стають що-раз різкіші, голосніші, якесь уриване тельнякання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів, мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь¹ гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвилі застанови було досить. Він зірвався, немов у якійсь розпуці, і одним скоком був коло вікна. Гамір розлягався вже на їх оборі, — видно якісь чорні тіні, чутно тельнякання кінської упряжі, — ах, Іцук, Іцук приїхав!..

Гамір під хатою... Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти, і ще швидче влетів до хати — так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи це знов йому причулося, чи то на правду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи, мов осиковий лист, докинув дров до вогню і, обернувшись лицем до дверей, ждав, хто ввійде. Двері отворилися, і повільно, важким поступом увійшли чотири селяни, несучи кривавого, ледве живого Іцка, з котрого груді видобувався часом глибокий, невітський стогін болю. Герман застиг на місці з переляку, побачивши той кривавий, страшенний привид. Він притисся до печи й не смів кроку зробити.

— Поволі, Максиме, поволі, — приговорював один селянин другому. — Бережно держи за руку, не видиш, що кров аж крізь бекешу вситупає?..

— Я й так дивуюся, що бідний Іцко досі видержав. Та в нім, певно, і одної кісточки цілої нема, — відізвався Максим.

¹ Сесь — цей.

Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся вгору піднялося на голові. Селяни, положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як самі вміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, не швидко над'їде в таку негоду!), а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обмазані руки над вогнем, почав шептом розповідати малому Гершкові, що за нещастя спіткало Іцка.

— Ну, видиш, небоже,— почав Максим, хитаючи головою,— як то нещастя не раз чоловіка здибле на дорозі! Та й то ще от яке! Хай бог кожного боронить та й заступить від такого! От, видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимове бережище,—ти знаєш, де воно,—он там за селом над рікою той беріг крутий та високий,—їдемо собі, віз за возом, а тут вітер у споду реве так, що господи!.. Сніг так і жбухає межи очі, коні ледве лізуть,—страх! Аж ось кум Стефан, що їхав передом, кричить: „Гов!“— Ми всі: „Що таке?“ А Стефан повідає: „Слухайте! Тут щось страшного, якесь нещастя“. Слухаємо, дійсно в споді берега щось стогне, та так страшно, болюче, що нам аж кров застигла в тілі.—„Е,—говорить Панько,—може, дух святий при нас! поганець який манить нас у западню?..“ „Що ви, куме,—відказує Стефан,—тут, видно, якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре, та й упав з кручі. Ходіть, панове, треба рятувати живу душу!“ Панько каже: „Та бо я боюся! Мене ляк зносить!“—А тут стогнання раз-у-раз зі споду чути, ніби грішна душа в пеклі пити просить. Ми всі зійшлися в купу,—що тут робити?.. „Ходімо,—каже Стефан,—а кума Панька лишимо коло коней“.—Пішли ми аж на сам беріг

ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то, може, з півгодини минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщить, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плута така, що хоч зараз гинь! Темно, страшно... Ми побрались за руки і йдемо напобацки туди, де чути стогнання. Дивимось, лежить щось чорне на леду й не рушається. Ми надійшли,—кінь посеред роздрухотаних саней. Певно, хтось з дороги схибився та перевернувся долі бережищем. Оглянули коня,—неживий. Ідемо далі, а твій бідний Іцко лежить на льоду і вже от-от ледве стогне! Господи, твоя воля! Таке нещастя на чоловіка.

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над вогнем і пикав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скоса на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кривавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана й Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але ґазди всі обіцяли прийти, скоро повідвозять худобу додому. Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг, і бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лише поглянув украдкой на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь які повиступали широкі плями крові. На бороді й волоссі скріпла кров, бекеша й сорочка криваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лиця страшний!

Аж десь над ранок, коли буря трохи стихла, приїхав цирулик з Дрогобича й почав сварити та лютитися на селян, що бралися самі до перев'язування ран, а не знають тому ладу.

— Але ж, панє, — відповів Стефан, — та жє досі був би згиб чоловік. Ми бодай що то, а кров зтамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик. — Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш те знати?..

Стефан, хоч був на слово досить гострий, змовчав, а цирулик почав розглядати рани й запевно мусів признати в душі, що перев'язка зовсім не була так лиха, як думав зразу. При помочі селян, котрі почали увихатися, немов тут ішло про рятунок їх наймилішого свояка, по-промивано рани, і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено в Іцка. Здається, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік о гострий, вистаючий камінь, бо ліва рука була зламана повище ліктя, а крім того, в самому рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, при чім Іцик покалічився о другий камінь. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, яких зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стис плечима й сказав, що велике було би диво, як би дожив до завтра.

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши ані на хвилю до пам'яті. Герман не плакав на його похоронах, його тіло все ще дрижало зі страху від тої ночі, — страх витискав усяке інше чуття. Він ночував у губицького орендаря, котрий разом узяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберегти його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється з тим маєтком. Аж коли громада упімнулася о те діло, орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квитки, — хату й город Іцків продано,

а по сплатенню боргів лишилося для Германа 90 гульденів, котрі орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов із Губич, пішов у світ шукати щастя,—і ота сума була першою підвалиною його мільйонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидячи за писемним бюрком перед рахунковою книжкою в Бориславі, він, практичний чоловік, фінансист, не багато ваги прив'язував до наслідків, які лишило те життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згідно, звисока, шукав у голові насмішливих слів для його схарактеризування, але, проте, його думка раз-у-раз вертала до тих світлих хвиль, і не знати чому, йому все ставало легше на серці, коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, але чув zarazом, що теперішнє життя серед достатку й розкошів зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганше. Він сам не знав, чому кожний раз при думці про Іцка й Губичі йому робиться якось так на душі, як тому, хто, блудячи в густім, темнім лісі, крутими стежками, нараз вийде на невеличку поляну, залиту ясним сонячним світлом, заповнену теплом і пахощами квітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того вражіння, і йому бачилося, що ось він знов спускається в темний ліс, у яким йому призначено блудити без виходу, а доки, до якої ціли — хто його знає! Йому робилося чимраз тяжче, тісніше, якось душно й лячно. Чи то від сонячної спеки, чи від вохкості в хаті йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було в нього певної думки про заробок, до

якого при тім не мав ні вмілости, ні охоти. Кілька день він жив сяк-так за одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що опісля він зістане зовсім без нічого, голий і голодний, перелякався дуже й завзявся — радше зараз згибати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічого вийшло, коли б не щасливий випадок, що показав йому який-такий заробок. У шинку, в котрім він ночував, зі-йшлися одного вечора якісь чорні, страшні люди. Герман зразу боявся їх, але, почувши, що бесіднують між собою по-жидівськи, надійшов ближче й став слухати. Це були самі молоді, 18—20-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Борислава „либати“ кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те „либання“, але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, і цей відповів йому, випиваючи душком шклянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нею хлопи вози шмарують. Ну, то береться кінський хвіст, згониться ним по-верх води, то та ропа набирається на волосінь, а з неї рукою зсувається до коновки. Ось це називається „либати“.

— Ну, і куди ж, дівається ту ропу? — спитав зацікавлений Герман.

— Носиться сюди до Дрогобича, тут є такі, що куплять?

— А добре платять?

— Чому ні! За коновку шістка. Ну, а як добре звиватися, то за день і п'ять коновок назбираєш. Тільки ось носити біда...

Герман почав роздумувати над тою бєсїдою. Що ж, воно то не зле, такий заробок. Хоч робота не гарна, та зате легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра йти з либаками до Борислава, і коли сказав їм це, вони пристали, тільки жадали могоричу. Герман на радощах упоїв їх пивом, щоб „обляти“ свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця: Борислав і Дрогобич. До Борислава либаки вибиралися на цілий тиждень, ночували там хто в місцевого орендаря, а хто в селян по шопах та оборогах. Де хто ночував, там мав також свій склад—одну, дві або й більше бочок на ропу. Налибавши повну бочку, він забивав її чопом і зачинав нову, а наповнивши дві, наймав фіру й віз свій товар до Дрогобича. Там, за окопищем, на пустім громадськїм полі, була перша примітивна дестиллярня: ропу варили в великих кїтлах, домішували до неї висївків та ометиці й робили мазь до возів. Але цей інтерес ішов слабо; мазь, чим більше її роблено, тим була дешевша, і вже дехто з тих самосївних дестилляторів (цю фабрикацію зрештою вони переняли від бориславських селян) думав про те, чи не можна б інакше спожиткувати цей дивний, вонючий та легко запальний плин. Уже роблено у Львові, у Кракові й Відні проби його хемічної аналізи, вже була чутка, що десь там на Мазурах якийсь пан Лукашевич, добувши в своїм маєтку ціле джерело такого плину, спровадив десь аж із Німеччини фахового хеміка, і цей, роздививши та рознюхавши ту ропу, обіцяв

йому очистити її так, що буде ясна, як вода, і буде горіти ясно й майже без диму. Жиди в Дрогобичі металися, биті ожиданкою; чимраз більше їх цікавилось бориславською ропою, і хоча ціна її все ще була невисока, то все-таки дехто, спекулюючи на непевну будучину, починав уже заглядати до Борислава, нипати по мочарах та поточинах, розвідувати в селян, чи, буває, копаючи ями чи то на бульбу, чи на що інше, не надібали більше тої „кип'ячки“.

Селяни були переважно бідні, непривітні, нерозмовні.

— Ой, так усюди, де прокопавш трохи глибше, добувається та проклята ропа! А як не вона, то її сопух. Просмердів нам ціле наше життя. Десь бог не мав як покарати людей, та отакою нуждою. Ані одної криниці в селі не можна викопати. А іноді вибереш яму на бульбу, закоплеш, — усю зиму сухо, а на весну розіб'єш копець, а вся бульба плаває в ропі, як пироги в сметані. Особливо в долішній часті села клопіт з тою ропою. І де вона є, там ані збіжжя не вдається, ані паша ні до чого, ні трави тої худоба не пасе, ні сіна, ані соломи їсти не хоче. Нещастя наше, та й годі!

Ось у таку пору, в хвили перших народин галицького нафтового промислу, розпочав Герман своє либацтво. Він ішов до нього без великих надій, зовсім не думаючи, що на тих бориславських мочарах та пустарах криються джерела мільйонових капіталів. Либацьке ремесло манило його головне тим, що чоловік не потребував сидіти на однім місці, душитися день і ніч у тісних, вонючих халабудах, міг блукати по полях, жити сам для себе, не дбаючи ні про кого. Інші либаки були такі самі вільні

козаки, що не мали іншого пристанівку, не потребували журитися ніким, дбати ні про кого, — веселий нарід, невеличка молода компанія, і це також дуже подобалося Германові.

Він не без радості й не без якоїсь тихої вдяки згадує перший день своєї нової кар'єри. Був холодний маєвий поранок, коли враз із п'ятьма молодими либаками йшов стежкою поперек піль до Борислава. Вони йшли через Тептюж, лишаючи Губичі збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і обливало кривавим світлом ратуш, костюл і церков святої Трійці. Сюди ближче виляся Тисьмениця, блискотячи, мов золота змія, і шваркотіла в віддаленню по каміню, та так, що той шваркіт доходив до слуху, як тихий мелодійний гомін. Дуби в Тептюжі йно що зачинали розвиватися, зате сподом ліщина шелестіла вже своїм широким, яснозеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кожного через плече, хто молитву муркоче, а хто й так собі дещо співає. У кожного при боці торба з хлібом і цибулею, — це його цілотижнева пожива. Ось вони минули Тептюж, перед ними поле зелене, свіже, далі лука, замаєна квітами, знов горбок, через який годиною звивається стежка, і ось бориславська кітлина¹. Не доходячи самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах та поточинах; старші либаки мали вже свої певні місця, прошпортані дучки², де ропа, мов сметана, стояла на воді, і скільки її не либай, усе стояла в одній мірі. Швидко й Герман знайшов собі таке місце, пропорпав дучку, і всі стали до роботи.

¹ Кітлина — улоговина.

² Дучка — дірка.

Бориславське підгір'я виглядало тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне, підгірське, звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжю Діла по над потоком. На пригірках від Бані й Тустанович були поля господарські, а нижче — луки і голе пасовисько. Але при всім тім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив із неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розстаяли сніги й зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких, невидимих жилах. Поміж народом ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі татарські війни, що тут поховано багато наших людей і поганих песиголовців, і що трупи що-року силуються встати на світ й будуть силуватися доти, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалить увесь Борислав і підуть у світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечорами цю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора незабаром уже прорве земну опону, розвалить їх бідне сумирне село й зруйнує до тла їх і їх дітей! А тим менше знали й гадали вони, що та потвора — то зовсім не трупи давніх лицарів, а оця гидка, чорна вонюча ропа, що тепер випалювала їх сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі прочищеною нафтою, тисячам на зиск, тисячам на втрату, а їм самим — на горе та на руїну!

Либацькі часи! Герман і досі згадує про них з уподобою! Він швидко привик до поганого сопуху ропи й навіть полюбив його, коли

переконався, що з тої ропи пливе його заробіток. Цілими днями, від ранньої весни аж поки не настануть осінні холоди, він чапить було над своєю дучкою та водить своїм обмащеним квачем по поверхні брудної води, якою вона заповнена. Під його руками коновка за коновкою наповняється ропою. Він либає й дивується, відки береться та мазь, що розливається по воді широкими перснями й грає всіма барвами веселки. Він пробував копати глибші ямки в надії, що може добути джерело тої мази, але ні, джерела не було, замість мази підходила вода, а по якімось часі — бач, на поверхні води показувалися знайомі персні дивного олію! Герман часто говорив про це з либаками, та це були тупі голови. Їм бай-дуже було до того, відки що береться, аби лише плало в їх кешеню. Він заговорював із селянами, що іноді, бачачи либаків на своїм полі, заходили до них, гляділи на їх роботу, або й заборонювали їм поратися тут і змушували забиратися далі. Герман, привикши в Губичах поводитися з селянами, не лякався їх сердитого виразу та вислову, заговорював їх гнів жартами, задобрював сердитих пачкою тютюну й користав із страху інших либаків та вибирав собі що-найкращі дучки. Але й селяни не знали, відки береться ропа: одні говорили, що то предковічні гнилі трупи, другі здвигали плечима й казали, що „земля потиться“, та й годі.

Герман слухав, потакував, ніби дивувався але не вірив. Він знав із досвіду, що чим глибшу дучку прокопле в землі, тим більше кип'ячки виступає на воді, і його бистрий розум доміркувався зараз, що там далі в гли-

бині мусить бути тої кип'ячки далеко більше, мусять бути великі стави та озера, коли з них, мов шумовиння з кипучого кітла, стільки її підходить догори. Ге, як би то ціна тої кип'ячки піднеслася, якби то справді можна було вживати її до чогось іншого, ліпшого, ніж до шмарування возів! І Герман, либаючи та слідячи за хвилюванням барвистих перснів на воді, мріями літав далеко, але все в однім напрямі—туди, до золотого краю багатства, достатку, туди, де „великі гроші ростуть“.

Його молодість пройшла в бідності, почасти серед міської жидівської бідноти, почасти серед темних та вбогих селян. Його уява не була розвинена та здеморалізована образами розкошів та пишноти, та великоміського зиску. І коли його тягло до краю, „де великі гроші ростуть“, то він не уявляв собі панського лінивого життя, гри в карти, п'ятик та розпусти; йому марилося рухливе, запопадливе життя жидівського купця, гуртівника, торговця, що висилає десь-кудись вози з великими купами якихось товарів, торгується з селянами, з робітниками, робить тижневі виплати соткам, тисячам людей, числить видатки, числить зиски, загалом—числить, числить, числить... Герман змалку любив числити. Ще мати вчила його початків числення, а Іцик був у тім добрий майстер і силкувався передати Германові свою штуку. Ось і тепер, сидячи над своєю дучкою, весь замазаний ропою, як чорт, у подраних вонючих лахах, Герман числить: стільки коновок ропи на день, стільки треба заплатити за перевіз, постільки центів коновка, а стільки виходить на життя, а стільки випадає на місяць... Він спекулює, як би так не возити до

Дрогобича, а варити мазь тут? Е, що, а все-таки мазь треба б везти на торг... а при варенню треба сидіти... не оплатиться. Або як би так мати свого коня й свій віз, простий драбинястий селянський віз, і самому возити ропу? Що ж, на коня й на віз гроші в нього були би... можна би навіть що два дні відвозити по дві бочки... Герман числить ціну коня, воза, паші, удержання, і виходить, що це могло б оплатитися. А ще як би ціна ропи трохи, трошечки підскочила? Це був сук, на який наскакували всі Германові рахунки! Це був одинокий пункт, із якого можна й треба було шукати вихідної точки, шляху до краю, де ростуть великі гроші. А ця точка довго не хотіла податися Германовим очам. Навпаки, здавалося навіть якийсь час, що тут якась глуха вулиця, і ніякої вихідної точки для далекої дороги тут нема що й шукати. Ціна ропи почала падати; у дощаних шатрах за Дрогобичем перестало куритися; старий Тур-тельтавб, що варив мазь, почав махати руками й кричати на либаків:

— А schwarze Jug¹ на вас! Не треба мені вашої кип'ячки! Ніхто не хоче купувати мазь! Куди я подію те, що наварив? Нехай вона вам скисне, а я не потрібую!

Правда, він не покинув зовсім варити, але платив уже за коновку ропи не по шістьці, а по п'ять крайцарів, та й то більші скількості брав не радо.

— Ка Geschäft²! — подумав собі Герман і наважився покинути либацтво.

¹ Чорний чорт.

² Ніякого гешефту.

Це було в осені. Либацький сезон і без того кінчився. Герман, обмивши з немалим трудом та накладом мила й навіть дрібного піску своє тіло від ропи, що за все літо насіла на ньому грубою, чорною верствою обридлого товщу, перебрався полюдськи і, обночувавшись в Дрогобичі в того таки старого Туртeltaвба на Лану, вночі, коли в хаті всі заснули, при блиску лойової свічки взявся на клаптиках паперу зводити свої рахунки. Його бухгалтерія була невибаглива, вся в його голові, але до чисел він мав добру пам'ять і міг одно дороге та любе йому число ховати цілими роками, не боячись помилитися. Він числив і числив, зводив суми, відтягав і знов складав, і нарешті геть по півночі загасив свічку й пішов спати, веселий та вдоволений. Його капітал не лише не розтратився, а при його зручності й хитрості виріс майже взатроє. Він за той час жив дуже нуждено й ощадно: не пив нічого, крім води, їв мало, переважно сухий хліб та цибулю, а проте чув себе сильним і здоровим, як ніколи. Йому минуло дев'ятнадцять літ, і в його нутрі щось немов перло й тисло назверх; молода сила й відвага просила собі виходу, та не знаходила його. Він довго не міг заснути, перевертався з боку на бік на своїй твердій постелі. Жадоба грошей чимраз сильніше опанувала його, чимраз частіше він думав над тим, яким би способом розбагатіти. Зимою, коли не було либацького заробітку, він звичайно наймався в Дрогобичі на якогось послугача чи то до готелю, чи де до склепу, спекулюючи так, щоб заробити хоч стільки, щоб мати де прожити та чим прогодуватися. Тепер він забажав чогось більше.

Він кинувся по-між дрібних купців, бажаючи знайти собі спільника до якогось інтересу, та при тім такого спільника, де би сам він не потребував вкладати грошей. Пригадавши собі свою давню онучкарську практику, він задумав зайнятися баришівництвом. Для дотепного чоловіка баришівництво — то золотий інтерес. Ходить собі такий баришівник по торговиці, чи кінській, чи худоб'ячій, та й лиш пасе оком, хто з чим показується на торг. Чи то купець, чи продавець — ніхто не мине його рук.

— Що продаєте, ґаздо? Ялівку? Ну, що вам дати за ту ялівку?

— Агій, скрутисся та лізь у болото! — буркне сердитий сват. — Не бачиш, що то корова?

— Корова! О-йю! А я й не пізнав. Ну, ну, вибачайте, пані корово! — жартує баришівник. І він кидається на бідну худобину, обмацає в ній кожне реберце, кожную кістку, загляне в писок, лічить зуби, микає за шерсть, торгає за хвіст, обіздрить ноги й ратиці, і відразу назначає ціну.

— Візьмете п'ять-двадцять?

Селянин зразу навіть не дивиться на миршавого жидка, а на його пропозицію взяти „п'ять-двадцять“ хто добродушний скаже: „Та й то гроші“, а хто сердитий, то буркне часом:

— Ой, тобі би, мере¹, належалось п'ять-двадцять, але цісарських, обливаних.

— Ну, що цісарських! Яких цісарських? — решетиться жидок. — Я вам по-правді говорю. Людську ціну даю. Ідіть по торговиці, питайте, чи дістанете більше.

¹ Мере — може.

І він плюне й ніби йде. За хвилю приходить другий баришівник, розуміється, змовившись з першим, знов огляне, намне, наторгає худобину, прогонить її, щоб бачити, як іде, і дає 24 або ще менше. Пізніше приходить третій, четвертий—і раз-у-раз збивають ціну. Довкола своєї жертви вони кружать, як ворони довкола стерва, силкуються не дати їй відідхнути й отямитись, пригноблюють її настрій, а рівночасно своїм вештанням, голосним торгуванням та ще голоснішою лайкою відбивають інших реальних купців. Бо жоден із них на-правду сам для себе й не думає купити; вони торгують „на запас“, спекулюючи на те, що знайдуть купця, якому зараз же й відпродадуть сторговану худобину з зиском. Бо, рівночасно з оброблюванням продавців, баришівники пасуть очима також купців, особливо таких, що не люблять самі ходити поміж худобу та торгуватися, отже молодих дідичів, посесорів, що вдають великих панів, або панських вірників, що раді би на кожному інтересі, який роблять на панський рахунок, заробити й собі хоч би невеличке куку в руку. З низенькими поклонами, з покірним та услужним лицем наближається такий баришівник до купця з запитанням:

— Що вельможний пан купує?

„Вельможний пан“ потребує двох чи трьох пар ялівок або бичків на пашу, або волів до ярма, або дійних корів.

— О, я зараз вельможному пану приведу. Я вже тут маю, ай-яй-яй! Як би навмисне для вельможного пана! Я вже сторгував для іншого пана, дуже мене просив. Але я знаю,

вельможний пан будуть ласкаві мені за фатиґу¹...

Бувають і такі пани, що, прибуваючи на торговицю, відразу кличуть до себе баришівників і заявляють їм: потрібую того й того, в такій і такій ціні. Барисівники кидаються на торговицю, як на полювання, торгують, купують, розуміється, не платячи, потім ведуть до пана — розуміється, худобину, а не продавця, — і знов стараються виторгувати від нього як-найбільше. Та буває й таке, що пан, або загалом грошовитий купець, іде сам на торговицю, гонить барисівників від себе й оглядає продажну худобу. Барисівники, як собаки, слідять здалека кожний його рух, а коли побачуть, що якась штука подобалась йому, і він починає торгувати її і, як то буває звичайно, не може сторгуватися відразу, ніби покине й відійде, знов верне й торгує, і знов покине і йде далі, — вони знаючи по торзі, що кращої, відповіднішої штуки він не знайде для себе, швидко надскочать, діб'ють торгу, дадуть продавцеві завдаток, і тоді вже покупець і добрий барис, звичайно, не мине їх рук; а коли покупець упреться, то завдаток пропадає, і барисівники все-таки тратять небагато; та й то звичайно вони погрозами й криком зуміють видерти свій завдаток від продавця. Оце чесне ремесло вимагає не лише зручності й несумлінності, але також значного знання психології, як хлопської, так і панської, доброго горла, твердих рук та, як кажуть у Дрогобичі— „не-випареного писка“, цеб то рота, здібного без упину божитися, клясти себе й увесь світ,

¹ Фатиґа — турботи.

жартувати, брехати й підлизуватися на всі лади.

У всіх тих штуках Гершко Гольдкремер здавна, як то кажуть, з'їв муху, то й не диво, що з нього швидко міг виробитися добрий баришівник. Правда, до цього ремесла, що було властиво замкненою в собі й зорганізованою розбійницькою шайкою, не можна було братися відразу, по самій добрій охоті. Новак наскакував зараз на старих майстрів, які не залишали гаркнути йому своє грізне „зась“. А коли б такий новак упирався й хотів крутитися по торговиці на власну руку; то їм, перелетним птахам та старим бувальцям, нічого не значило де-будь у затилю почислити йому кості та споневіряти фаціяту¹. Гершко довго заходив несміло до тих хижих вовків, пробував знайомитися з ними, трактував одного й другого то горілкою, то нічлігом, то тютюном, а сам тимчасом ніби то й не дивився в той бік, займався іншим заробітком. Він наймився в одного жидівського склепаря за продавця-рознощика: в торгіві дні набирав у нього капелюхів, кучем, хусток, люльок і всяких інших дріб'язків і йшов з тим поміж вози, по торговицях, по шинках, де п'ють могоричі та хвилево бувають щедріші на гроші. Склепар, звичайно, назначував ціну на всякий товар, здаючи його Гершкові до розпродажі, а що йому вдалося взяти звиш тої ціни — це його. Розуміється, що Гершко не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесности готові самі собі шкоду робити. Він шахрував покупців і дер із них, що міг, намагаючи де жартами й

¹ Фаціята — лице.

сміхом, де клятьбою та гарячими запевненнями, що його самого більше коштує, і що він лише тому дає товар по тій ціні, аби довше не носитися та аби зробити приємність такому чесному „пане гісподар“. Оце заняття давало йому можливість волочитися по торговицях і придивлятися баришівникам, виучувати по-тиху всі їх штуки та способи порозуміння. І чим більше він входив у їх секрети, тим більше тягло його до їх компанії. Він бачив тут золоте дно й чув себе в силі зрівнятися з ними.

Він пізнав ціну грошей у нужді, пізнав, що без них жити погано, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди, погани й униження, які так часто мусить терпіти бідний. Поволі в його душі розгорялася страшна, гаряча, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі інші чуття, закривала перед його очима всі завади й манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку ще з Іцкового промислу, а потім із либацтва, рахував їх щотижня й укладав собі плани, як би найлегше й найшвидче побільшити їх.

— Слухай, Гершку! Що ти все ходиш, мов курка з яйцем? — мовив до нього старий баришівник Вольф Шпербер, якому він найчастіше робив дрібні прислуги, доносив відомості про товар і про купців, про ціни й плани поодиноких сторін, наскільки міг підслухати їх, волочачися по торговицях.

— Що я ходжу? Ech kläg¹! — коротко відповів Гершко.

¹ Я думаю, міркую.

— Про що ж ти думаєш?

— Ну, як про що? Хотів би знайти який ґешефт. Надокучило двигати оті дурниці. З того ледве виживеш.

— А може б ти мав охоту від того товару перейти до такого, що сам пішки ходить?

— Ой, ой, ой, чому ні?

— А маєш дещо грошей на початок?

— Та... дещо би знайшлося.

— Ну, то знаєш що? Пристань до спілки зо мною.

Гершко, не кажучи нічого, поцілував Вольфа в руку.

— Добре? — мовив Вольф, зачудований трохи такою ніжністю парубка. — Я гадав, що ти захочеш надуматися.

— Чого надуматися? Я вже досить думав.

— Ну, знаєш, наше ремесло не легке.

— Я легкого хліба не хочу.

— Та й не зовсім безпечне.

— Чень вовки не з'їдять.

— Часом і це трапляється. Ти бачиш, ми, баришівники, не ходимо люзом¹, а все компанією. А в нас у компанії різні люди. Ой, дуже різні! Більша часть таких, що відбували практику в криміналі. Народ твердий і прудкий. Як що до чого, не завагується й горло здушити, і ножем під ребра помацати. Та ще свої — нічого. Вкупишся в компанію, то можеш бути безпечний. Але як прийде на великих ярмарках, де ґешефт іде на тисячі, збігнуться дві або й три компанії баришівників — і з мазурщини, і від московської границі, і з Угорщини, то треба матися на бачності, ой, треба!

¹ Люзом — поодинці.

— Вовка боятися, в ліс не йти, — мовив Герман, твердо наважившись не випустити з рук нагоди.

— Добре, Гершку, що ти такий відважний, — мовив Вольф. — Та ще одне мушу тобі сказати. Я візьмуся ввести тебе в нашу компанію. У нас умова проста. Кожний працює на власну руку й помагає іншим, де й як може. Що заробить — те його, але по скінченню торгу йде обрахунок, і кожний дає десять процентів свого зарібку на компанію до рівного поділу. Це на те, щоб один не паношився за надто, коли йому пощастить, а другий — щоб не виходив голіруч.

— То добре, — мовив Герман.

— Часом добре, а часом — ні. Для недотепного, незручного, для такого, що не має щастя, то воно добре, бо він усе, хоч що, то дістане. Але для щасливого та спритного, якому пощастить на торзі, то часом буває несмачно. Подумай, як би тобі вдалося заробити тисячу ринських.

— Тисячу! — перервав йому Герман здивованим окриком.

— А ти як думав? На великих товарових ярмарках у Смержу, Борині, Лютовисках ми заробляємо часом і більше. Ну, отже, як би так тобі трафілося, ти радо віддав би сотку на тих, що не заробили стільки, або ще набрали позаушників?

— Не віддав би.

— Отже бачиш. Часом то неприємно. А від своєї компанії утаїтися годі. Кожний добре знає, що заробив другий. Пильнують одні одних. А проте є й на це спосіб.

— Який?

— Власне те, що я хочу тобі сказати. Я приймаю тебе за практиканта до себе. Ми в компанії стоїмо за одного баришівника. Ми оба надзираємо один за одним, а що заробимо, тим оба рахуємося, а компанії з нас один пай.

— Добре так,— мовив Герман.

— Ну, не знати ще, як воно буде,— охолоджував його Вольф.— Ти ще надумайся. Я пробую говорити з компанією, чи дозволить мені взяти тебе на практику.

— Хіба може не дозволити? — із страхом крикнув Герман.

— Може. Як якого дурного хлопчища, то легко дозволяють, але розумного, дотепного парубка, то нерадо. „Занадто ситий будеш“, — говорять. Ну, та вже я якось їх уговкаю. А коли згодяться, тоді підемо оба до рабина.

— Чого до рабина?

— Ну, знаєш, то такий гешефт, що не раз і заробок, і життя на волоску висить. Як я не можу у всьому спуститися на свого практиканта, у всьому довіритися йому, то я мов без рук і без очей. Тоді вся спілка ні нащо. Мушиш мені перед рабином дати слово, знаєш, тверде слово, під хайрем¹, що будеш мені вірний, не відступиш мене ні в якому випадку, не втаїш нічого переді мною, не будеш змовлятися ні з ким против мене, в цій компанії будеш знати тільки мене й нікого більше.

Вольф промовив ті слова з таким притиском і так дивно впер свої очі в Германове лице, що цьому аж мороз пішов поза плечима.

¹ Під хайрем — присяга: хай мене бойкотує мій нарід, коли це неправда.

Та проте його практичний змісл узяв швидко верх над острахом.

— Добре, реб Вольф, — мовив він, — але що ви мені дасте за це?

— Заробиш ти своїми грішми, то твої дві часті зарібку, а моя третя; зароблю я своїми, мої дві часті, твоя третя; а коли гроші складаємо сба, то в такій пропорції ділимо й зиски.

— Добре. Пристаю на умову. Моєї вірності можете бути певні. Але яке мені запевнення?

— Яке слово ти перед рабином даси мені, таке саме я дам тобі. Добре?

— Добре.

— Ну, а тепер ходи, заплати обід і гальбу вина на згоду.

Минуло кілька тижнів, і Герман із либака зробився баришівником. Компанія приняла його за оплатою п'ятох ринських на загальну почесну, а рабин так розумно й досадливо промовив їм до сумління, що Герман, даючи Вольфові слово на вірність, аж розплакався. Вольф уважав це за добрий знак і почав з Германом проходити практичний курс товарознавства. Він оповідав йому про різні прикмети коней та іншої худоби, учив його, як оглядати та випробовувати кожну штуку, як пізнавати вік по зубах, хід, силу, швидкість, робучість, як віднаходити утаєні хиби і, з другого боку, утаювати в продаваній скотини хиби так, щоб звичайний покупець не міг їх пізнати. Він оповідав йому про ціни й способи торгування, характеризував панів, попів, селян та різнородних покупців і продавців, оповідав про славні ярмарки на коней в Улашківцях, на вів-

ці в Косові та Кутах, на худобу в Сучаві та Голомуці. Всюди він бував, усюди зазнавав різних пригод, де заробляв, де тратив, і виніс із того шумного та різнобарвного життя не золото, не срібло, а стару полатану бекешу, пару брудного шмаття й голову, мов напаківану торбу, повну найрізніших досвідів, смішних і страшних пригод, знання світу й людей, самих таких скарбів, що не давали ніяких процентів і зовсім не забезпечували його рудої голови на старість та на випадок хвороби.

— Гершку, — говорив не раз до свого практиканта, коли мандрували з міста до міста, або ночували де-будь у корчмі, поки на дворі свистав вітер та хляпав рясний дощ, наводячи тоску на душу. — Гершку, дивися на мене, старого дурня! Вчися в мене ліпшого розуму, ніж я його мав.

— Ви не дурень, реб Вольф, — мовив Герман.

— А що ж, як не дурень? Чого я доробився?

— Ви не мали щастя.

— Може, і правда, — мовив Вольф, похилиючи руду голову на груди. — Так мені не раз здається, що я ще маленький, і виходжу з батькової хати, а наша хата стояла серед поля так, як і оця корчма. Виходжу з хати, а сонечко світить так ясно, на дворі так тепло, запашно. І я дивлюся кудись у далечінь, далеко-далеко! І так мені чогось солодко дивитися, хоч там звичайно нічого не видно, крім темного лісу, десь на краю обрію. Та ні, то не темний ліс, здається мені, то темна хмара, і вона не стоїть на місці, а суне супротив мене все ближче й ближче. Вона не страшна, не гуркоче громами, не моргає блискавками, а

наближається, мов якась люба загадка. Нараз вона розчиняється, мов поли широкого кафтан, і в тім отворі робиться ясно. Я дивлюся в ту ясність і бачу в ній ніби то нашу хату, але чисту, вибілену, високу, з ґанком і блискучими вікнами. А довкола неї не голотеча, не гнилі баюри, не поламані плоти й п'яні гої, а зелена мурава, крислаті дерева, покриті то молочним цвітом, то рум'яними яблуками. А на ґанку стоїть дівчина, ніби моя мама, а дівчина... така гарна, чорноока й рум'яна, як і ті яблука, і махає до мене білою-білою рукою й кличе очима, устами, але без слів. А в мене серце б'ється так любо, рветься до цієї гарної хати й гарної дівчини; я перескакую через перелаз і біжу в поле, біжу до неї. Стежка веде мене в достиглі жита; ясна хата й гарна дівчина щезають мені з-перед очей, але то лиш на хвилю, думається мені. Оцею стежкою я зараз перебіжу лан і вибіжу на луку, а там уже близенько! І біжу. Але лан тягнеться щось дуже довго, стежка звивається то в цей бік, то в той; минувши жита, я вхожу на якісь мокравини, між лози, очерети, далі в ліс... Стежка крутиться, далі щезає під моїми ногами. Гарна хата й гарна дівчина не раз іще привиджуються мені, але все якось далі, далі, менше ясно. Здається, немов я йду до них якоюсь безмірно крутою та обхідною дорогою, і нарешті зовсім трачу їх з очей. Оце була моя доля. Що то допомгло, що я все йшов і йшов, поспішав, мучився, коли стежка не та! Замість гарної хатки й гарної дівчини, гульк... аж і могила перед тобою!

— Ну, ну, ще вам далеко до неї, — потішав його Герман. — А хто знає, може ваша доля

таки ще не перестала дожидати вас на ганку того гарного дому?

— Ой, уже! Старого, дихавичного баришівника! Нехай дожидає молодших. От хоч би тебе!

П'ять літ проходив Герман з Вольфом по Галичині, бував на всіх більших ярмарках, познайомився добре з баришівницьким ремеслом і заробив дещо грошей. Із тих, що наскладав із либацтваа й дістав у спадку по Іцкові, він не стратив ані шеляга; навпаки, доложив до них іще пару сот ринських. Вольф пару разів говорив йому, щоб ішов на баришівництво на свою руку й розстався з ним, але Герман не хотів, йому корисніше було бути ніби Вольфовим підручним і платити о-половину менше на компанію. Кілька разів Вольф, дізнавшись, що Герман має зложені не кепські, як на початок, гроші, радив йому шукати якого іншого заробітку, заложити склеп¹, або взятися торгувати худобою на власну руку. Герман і того не хотів, хоч і не зарікався. Він оглядався довкола, розпитував, шукав якогось корисного гешефту. Якась таємна сила все тягла його до Дрогобича; він розвідував потихо, що чувати в Бориславі, і все неначе ждав чогось незвичайного, дивного, що мало раптом і доразу змінити його життєву течію.

Було літо. Наближався Спасівський ярмарок у Лютовисках. Вольф, не знати чому, ішов на той ярмарок з великими надіями. Герман також був радий, бачачи, що Вольф у такім рожевім настрою. Вони їхали до Лютовиск задалегідь, від села до села, okazіями, іноді

¹ Склеп — торгівля.

Йшли пішки навправці, особливо—в горах, де звичайно тяжко дістати фіру. Пробиралися з Самбора на Турку, відци знайшли фіру до Лімни, а відци через верх пішли на Біберку до Лютовиск. Уже від самої Турки всі дороги, всі гірські стежки роїлися то пішоходами, що чи то йшли на ярмарок голіруч, бажаючи щось купити, чи то гнали на продаж худобу,— то верхівнями, головно—жидами, факторами, баришівниками, сільськими орендарями та згінниками, що торгували худобою, орендували випаси та полонини. Йшли з далеких гір, аж від Скольного та Смержа, і з долів, аж із-за Самбора, від Рудок, від Перемишля та Лежайська, з цього останнього—головно за вівцями або вовною. Дуже багато йшло угорських русинів, яких можна було пізнати по широченних, мов жіночі спідниці, штанях і не менше широченних шкіряних чересах¹. Цілими купами йшли цигани, з голосним реготом та шваркотом, окружаючи невеличкі однокінки, де на купах брудного фурфантя сиділи купки чорних, як сажа, та майже голих дітей, а жінки одні поганяли конину, а інші догори попихали скрипучу колісницю.

Був перед'ярмарочний день. Пообідавши в лімнянській корчмі, Вольф і Герман пустилися пішки через верх, щоб на вечір стати в Лютовисках. Сонце звернуло вже добре з полудня, коли вони, перейшовши невисоку гору, станули на другім її боці, в Біберці, над берегом Сяну. І тут вид був не менше оживлений та різнобарвний. З усіх гір, з усіх плаїв, усіма стежками йшли, їхали, неначе річками плили,

¹ Черес — широкий ремінь.

ярмаркові. На всіх бродях Сяну люди, воли, вівці: одні бредуть через ріку, звільна ступаючи з каменя на камінь, по коліна в воді, що б'ється й бризкає довкола голих ніг, мов розтоплене скло; інші поять свій товар, миють волів від дорожньої пиляки. Ще інші попасають де-будь край дороги, держачи свою худобину на воловодах, або сидять самі на мураві, курять люльки, закусують, гуторять.

— Здається, гарний буде ярмарок, — раз-по-разу повторяв Вольф, минаючи оті групи. — Давно вже не було такого згону.

— Коби лише на купців був урожай, — мовив замислено Герман.

— Надіються кількох багатих панів аж із Поділля, що хотять купувати воли на брагу, — мовив Вольф, а потім додав: — Це не для нас пожива. Їм треба волів худих і дешевих, а тут переважно згонять випасені в полонинах. Такі воли на брагу недобрі. От як би прибули віденські купці, такі, що зараз купують на заріз, то на таких нашому братові найліпший заробок. Такий купець платить від ваги, а по чому торгував баришівник у бойка, це йому байдуже. А на кільку суму баришівник дожене йому худоби, від такої суми платить йому процент. Можна не раз і при тім ошукатися: торгуєш на око, худобина показна, а прийде до ваги, а вона легка, і ти мусиш доплатити, бо купець більше не дасть, а скидатися торгу не хочеш, щоб не розсердити його. Особливо ті угорські воли з великими рогами, ті кайли часто бувають такі ошуканці. Це пуста худоба, і до роботи слаба, і на вигодівок недобра, а на око показна. Але наші гірські барни¹ та

¹ Барни — темносірий віл.

полові—то найліпші. На них звичайно баришівник має подвійну користь.

Отак міркуючи та розмовляючи, Вольф і Герман, не кваплячися, на вечір зайшли до Лютовиск. У Вольфа тут був знайомий орендар Сруль-Лейб; тут оба баришівники заночували, тут зібрали зараз таки що-найпотрібніші відомості про завтрашній ярмарок. Справді, ярмарок заповідався незвичайно великий. Уже над вечір у Лютовисках панувала велика тіснота, а вночі довкола містечка майже від самої Чорної скрізь попри дороги запалали вогнища; там ночували під голим небом тисячі ярмаркових зі своєю худобою, бо в містечку не було для них ані стаєнь, ані заїздів.

Покріпившись та відпочивши трохи з дороги й вислухавши орендаревих новин про ярмарок та про важніших купців, що поприїздили до Лютовиск, Вольф не втерпів: велівши Германові сидіти в хаті й не признаватися ні перед ким, що він баришівник, сам він побіг у місто. Вернув досить пізно. Герман сидів у ванькирику при лойовій свічці й дрімав. Вольф з незвичайно оживленим лицем ухопив його за плече, потермосив ним і запитав:

— Гершку, вечеряв ти що?

— Вечеряв.

— Добре! Лягаймо спати. Завтра жде нас велика робота.

— Яка робота?

— Що питаєш, дурень? Великий ярмарок — то баришівникові велика робота. Спи, бо завтра збуджу вчасно.

Вольф не хотів говорити Германові нічого більше, боячися, що цей не засне під враженням його новини. А новина була не мала. На

ярмарок приїхала компанія віденських купців як казали, з великими грошми, і Вольф явився до них перший, пропонує їм свої услуги. Один купець знав його з давніших літ і зарекомендував іншим. Купці мали намір купити хоч би й 500 що-найкращих і найтовстіших волів,—це було 1847 року, і заряд армії запотребував незвичайної маси м'ясних консервів, бо надіялися війни. Вольфові обіцяли по 5 процентів баришівного від ціни кожної штуки. Коли добре звинутися та убігти інших баришівників, можна було заробити гарні гроші.

Другого дня Лютовиска представляли незвичайний вид. Мов повінь, що напливає з усіх боків, так від самого ранку заливали, затісняли, затоплювали череди, ряди, полки волів, корів, овець, усі шляхи, вулиці, площі й навіть подвір'я домів у містечку. Коли в церкві почалася відправа, вже ціле містечко було повне худоби так, що пройти вулицею або площею було майже неможливо; на дорогу, яка звичайно вимагала десять хвилин часу, тепер треба було цілої години часу й незвичайної праці та обережності, щоб протиснутися поміж густо збитими волами, уникнути їх ратиць та рогів. Зате по хребтах та карках волів можна б було вигідно й швидко прошпацируватися вдовж і поперек Лютовиска від кінця до кінця. Рик худоби, гойкання погоничів, блявання овець, гармидер торгів клекотіли в повітрі й гули здалека, мов кип'яток у величезнім казані.

А на площі, що заступала місце ринку, було серце тої великої потвори, осередок того клекоту й життя. Там стояла дощана буда, в якій урядовав комісар. Відци, мов проміння

з вогнища, йшли в різні боки жандарми, пома-хуючи когутячим пір'ям на капелюхах та по-блискуючи багнетами. Вони мали робити порядок на торговицях, лагодити спори, арешто-вувати злочинців, яких серед такого збіговища все буває немало, і що-пару годин здавати ра-порти комісарові. Під піддашком тої самої бу-ди, в безпосереднім сусідстві комісара, позай-мали на дощаних лавках місце багаті купці, час від часу приймаючи рапорти від своїх факторів. Тут же під ослоною міської поліції стояла також велика худоб'яча вага, привезена сюди одиноко для вигоди чужих купців; зви-чайно на гірських ярмарках обходяться без неї: і бойко, і баришівник купують худобу без ваги, на око, оцінюють її вартість по тридцять трьох містичних знаках, так як колись єги-петські жерці пізнавали святого Апіса.

Вольф і Герман від самого ранку кидалися, як мухи в окропі, вибирали що-найкращі штуки, торгували, давали завдатки, та й усе лиш до ваги, до ваги. Ані одної штуки з тих, що вони доставили до ваги, не забракували їм купці, навпаки, були дуже задоволені й пла-тили. Баришівникам щастилося; майже на кож-ній штуці заробляли коли не по десятці, то по п'ятці, а на деяких — то й по двадцять або й по п'ятдесят ринських. Ішло їм, як з води; оп'я-нені своїм щастям, вони дедалі вже мало й торгувалися, підбивали ціну, певні й так свойо-го зиску. Цілий ярмарок заворушився. Вольф бігав, мов у гарячці, не тямлячи, що діється довкола нього. Герман і собі ж бігав, але сво-їм звичаєм обережно, озираючися. Він диву-вався, що не здибає на ярмарці ані одного знайомого баришівника, нікого з їх компанії.

Нарешті, здибавши Вольфа, звернув на це його увагу.

— Реб Вольф, що це таке, що нема нікого з нашої компанії?

— Нема нікого? — жахнувся Вольф, та похвилі зареготався.

— Тим ліпше для нас. Не буде з ким ділитися зиском.

З тим і розійшлися в ярмарковій сутолоці. Та Германові було якось моторошно. Кілька разів, коли, сторгувавши якусь гарну штуку, давав завдаток, він бачив, як якісь незнайомі жиди позирали на нього скоса, шептали щось про між собою та все назирці йшли за ним. Але ярмаркова гарячка швидко брала верх. День був ясний, парний, довкола маса народу, то й страх не чіпався чоловіка, тим більше, що й жандарми то сюди, то туди снували серед юрби.

Надійшов вечір. Вольф і Герман доставили до ваги не менше, як 200 штук що-найкращих волів, ціною мало що не на 30.000 ринських. Купці тут же при вазі відчислили Вольфові баришівне за всю суму, цілих півтори тисячі ринських, але він мав у своїм гаманці з котячої шкіри ще звиш три тисячі, зароблені на торговій ціні. Фортуна таки раз усміхнулася йому! Він заховав гроші й озирнувся довкола. Біля нього стояв Герман, також радісно всміхаючися.

— Ну, що, Гершку, — мовив радісно Вольф, — правда, що добрий ярмарок у Лютовисках? Коби ще завтра хоч половину того заробити, що сьогодні.

Та Герман нараз зблід і сіпнув його за рукав. Він побачив, що довкола них чимраз

ближче товпляться ті самі незнайомі жида, що так часто пасли його очима ввесь день.

— Реб Вольф,—шепнув він якось незначно своєму патронові,—ви знаєте оцих жидів, що придивляються нам збоку?

Вольф стрепенувся, зирнув незначно довкола і стиснув Германа за рамя.

— Хлопче!—шепнув він.—Буде лихо з нами. Треба нам пильнуватися. Це баришівники з-над російської границі. Вони пізнали мене. Я їм перебив торг, то тепер вони не дарують мені.

— Ходім додому!—шепнув переляканий Герман.

— Який тут у нас дім? Нам тут не можна ночувати. Вночі вони майстрі. Мусимо втікати.

— Вночі? Куди?—ще з більшим переляком прошептав Герман.

— Не бійся,—мовив Вольф.—Стараймося лише тепер висмикнутися з міста, так, щоби нас не побачили. І не гостинцем нам іти, не стежкою, а як-найшвидче в ліс. Бачиш он той ліс на горі?

І він показав Германові очима, так що здалека й незначно було.

— Там на краю велика обпалена смерека стоїть, а під нею криничка. Поспішай туди одним боком, а я другим. Там жди на мене, як би ти прийшов борше¹, а як я прийду борше, то я зажду тебе. Знак: три рази легенько свиснути, мов нічний птах, пам'ятай!

І вони розсталися в сутолоці. Герман протискався з трудом поміж худобу, удавав, що оглядає ще воли, колесив сюди й туди, щоби

¹ Борше — скоріше.

змилити увагу тих, що могли слідити за ним, але швидко переконався, що за ним не слідить ніхто. Вибравшись з найбільшої сутолоки, він збочив з вулиці, шмигнув крізь одні отворені сіни до огорода, відци в коноплі, а вибравшись на поле, подався навпростець під гору, де недалеко чорнівся край лісу, вказаний йому Вольфом. Герман не вийшов, а майже вибіг на горб, хоч цей був досить прикрий, і, зупинившись під крилатою грушею, що стояла на межі, та притулившись до її грубого пня, так щоб його здалека не було видно, оглянувся довкола. Сонце вже клонилося до заходу, з дерев і гір лягали довгі тіні й закривали долини. Перед Германом унизу, в широкій кітловині, лежали Лютовиска. Половину містечка закрила вже тінь від далекої, покритої лісом гори Чорної; та й другої половини було мало щевидно, крім найближчих домів, бо над містечком висів густий сивий туман куряви, з тої куряви йшов глухий клекіт та рев, мов від великого водоспаду. Мов тріски розбитого корабля, які розбушована вода викидає тут і там на беріг, видно було на стежках і шляхах довкола містечка то одиноких кінників, возових та піших, то цілі валки та купи, які звільна тяглися до містечка, то з містечка. Переважно вертали з містечка ярмаркові, зробивши своє діло, дехто гнав закуплену худобу, на возах діти свистали в закуплені в місті свиставки, калатали глиняними брязкалами, а парубки, звисивши ноги через низенькі полудрабки возів, вигравали на сопілках. Та голосніше від тих брязкал, свиставок та сопілок вигравали самі вози, ті маленькі бойківські, звичайно волами тягнені возики, яких властители звикли хвалитися тим, що в їх возі нема

ані одної частинки, ані одного цвяшка залізного. Оті старосвітські, щиродерев'яні машини, сунучися помалу до гори на немазаних колесах, видавали протяжні, меланхолійні тони, подібні до кигикання чайки, які мешканці Підгір'я звичайно перетолковують на слова: мааа-зиині! мааа-зиині!

Герман довго непорушно стояв під грушкою, пильно вдивляючися в ближче й далше околом. Дорогою й стежками снували люди, селяни, жида, але нічого підозреного не було видно, нікого такого, хто б слідив за ним, зупинявся, роздивлявся, шукав чогось чи когось очима. В нього сильно билосся серце в грудях, почасти від втоми, почасти зі страху. Він ніколи ще не бачив на Вольфовім лиці такого виразу тривоги, як сьогодні. Значить, тут на правду щось погано, їм грозить якась небезпека. І він знов придивлявся містечку, прислухувався його клекотові, силкувався коли не очима, то бодай думкою проникнути ту сіру хмару, що в своїм лоні крила якусь небезпеку для Вольфа й для нього.

А тимчасом він почув голод і спрагу. Він пригадав собі, що від самого рана не їв нічого, крім одного обарінка, який між одним і другим торгом купив за 4 крейцарі в перекупки і з'їв на бігу. Ніздрі й горло в нього були повні порошу й пекли, мов посипані приском; лише незвичайне зворушення, ота ярмаркова гарячка цього дня держали його досі на ногах; тепер він чув, що сили опускають його. Його клонило на сон, тіло отяжіло від втоми, голова тяжіла на плечах, як довбня, і замість недавнього страху, в душі почало перемагати якесь обридження та знеохочення.

— Вольф викивав мене! — думалось йому. — Велів мені, як дурному, бігти під ліс, драпатися чорт знає куди, а сам, певно, забрав гроші та й драпнув у інший бік, щоби не ділитися зі мною. Мене напудив чужими баришівниками, а тепер, певно, сміється в кулак! — І вже думав вертати назад до Лютовиск. Та йому пригадалося, що Вольф велів йому ждати коло кринички під великою обпаленою ялицею, і згадка про криничку змінила його намір. Йому страшенно хотілося пити. Глянув під гору, в той бік, де був ліс, і побачив, що до великої обпаленої ялиці було навпрість через поле не більше, як двісті кроків, що правда, досить прикро під гору. Що під тою ялицею б'є нора, видно було здалека по тім, що від неї зеленою тасьмою вниз тягся поперек піль невеличкий ярочок, зарослий корчами та лопушшям. Герман, не надумуючись довго, кинувся через вівси йти до тої ялиці.

Як це часто лучається людям, що не привикли ходити по горах і не вміють оцінювати гірських віддалень, Герман порядно помилився. Те, що йому видалося віддаленням не більше 200 кроків, вимагало на-правду більше, як півгодинного напруженого ходу. Герман станув на місці мокрий, як митка¹, задиханий, змучений, — властиво не станув, а впав, мов горстка, під ялицю, ледве дишучи. Лежав так добру хвилю горілиць, не маючи навіть настільки сили, щоб устати й пройти кілька кроків у деберку та напитися чистої, холодної води, що дзюрчала з-під величезного пня старої ялиці і, стікаючи вниз по камінцях, драж-

¹ Митка — мокра ганчірка, що нею миють посуд.

нила його слух своїм солодким дзюрчанням. Він лежав, випростувавши змучене тіло на м'якій мураві, і дихав, швидко, глибоко дихав. Уже збирався з силою, щоби устати й напитися води, коли нараз почув ось-тут над собою чи під собою не то шепіт, не то приглушене хрипіння:

— Герш, ти тут?

Герман стрепенувся й зірвався на рівні ноги. Він не бачив нікого.

— Хто мене кличе? — промовив він так само стишеним голосом.

— Я, Вольф. Не стій. Зігнися й ходи сюди.

З напряду, відки йшов голос, Герман переконався, що Вольф був у ярку коло джерела і, очевидно, тим ярком доповз сюди з самої долини, коли Герман, стільки разів озираючися довкола, заким зайшов сюди, не бачив його. Він схилився і, майже рачкуючи, зіскочив у ярк. Вольф був блідий, обтиканий реп'яхами та бур'яном; шапку мав у кешені, а широкою долонею обтирав собі піт із чола.

— Шукають нас, як пси. Розбіглися на всі боки за нами,—шептав він до Германа, ледве переводячи дух. — Боюся, що бачили мене, як я викрадався з міста.

— А може, в місті було б нам безпечніше? — мовив Герман. — Там жандарі.

— Що нам допоможуть жандарі? Адже не будуть усю ніч стояти коло нас. А ті жиди, то такі люди, ой, ти не знаєш, що то за люди! Сруль-Лейб, знаєш, той, де ми ночували, шепнув мені украдкой: „Вольф, утікайте! Страшенно злі на вас, змовляються на ваше життя“.

— І чого вони хочуть від вас? — з острахом мовив Герман. — Що ви їм винні?

— Вже що я їм винен, те я знаю й вони знають, — мовив Вольф. — А ще сьогодні ми перебили їм торг. Не дарують вони мені, та й тебе, коли зловлять, то буде біда. Але нехай буде, грошей наших не дістануть.

І він виставив голову з ярка та почав роззиратися довкола.

— Мишкують за нами! — шепнув Германові. — Ади, бачиш?

Герман і собі ж, прилягши до землі, висунув голову з ярка й побачив на одній стежці невиразну людську постать, що йшла досить швидко в напрямі до них. Глянувши в другий бік, він побачив другу подібну постать; у третьім місці видно було третю. Всі вони йшли з різних боків, манівцями і всі, немов змовившись, стягалися на горб, на якому в укриттю сиділи Вольф і Герман.

— Бачиш? — шептав Вольф. — Добрий нюх мають собаки. Мусів їм хтось доповісти, що бачив тебе. А може, й із них котрий бачив, як ти йшов півперек поля.

В тій хвилі знизу, де кінчався яр, що починався у стіп ялиці, дався чути голосний свист; темні постаті, що з різних сторін ішли в напрямі до краю лісу, відповіли таким свистом. Не було ніякого сумніву, що облава розпочалася.

— Чуєш? — шепнув Вольф до Германа. — Годі нам тут ночувати, треба тікати до лісу, і це найнебезпечніше. Як би ми могли посидіти тут іще з годину, то вже би стемнілося добре, але вони будуть тут за малої півгодини. Мусимо тікати зараз, повзком, від ялички до ялички, від корча до корча, поки не впадемо в лісову гушавину. Але гов! Що буде

то буде, наші гроші не сміють дістатися в їх руки.

І він, не кажучи нічого більше, потягнув Германа кілька кроків униз яром. Там високо над потічком із обірваного берега вистирчала велика кам'яна плита. Вольф скочив до неї, витягнув при її боці одну каменюку зі стіни; за каменюкою була невеличка ямка, — видно, що ця схованка знана була Вольфові здавна. Він одним рухом руки розперезав із себе свій черес із котячої шкіри, туго напханий банкнотами, зложивши його в клубок, запхав у яму й засунув камінь назад так, що ніяке око не добачило би, що камінь був свіжо рушаний.

— Бачив? Трафиш на місце?

Герман кивнув головою.

— А тепер ходім що-духу! Аби до лісу!

Ще раз визирнули з ярка; облава бережно наближалася, але була ще досить далеко. Герман і Вольф поповзли майже рачки до гори горбком від великої ялиці до лісу. Коло великої ялиці було декілька малих смерекових та ялівцевих корчів, і тут можна було сховатися. Але далі між лісом і тими корчами була пуста прогалина. Бережно повзучи, висунувся на ту прогалину Вольф, але ледве зробив кілька кроків, збоку почувся різкий уриваний свист. Такі ж свисти відповіли йому з інших боків.

— Побачили мене, злодюги! — крикнув глухо Вольф, обертаючись до Германа. — Біжать за нами. Бігаймо й ми! За мною!

І він, піднявшись на ноги, скочив до лісу, мов сполошений дикий кіт. Герман шмигнув за ним.

— Куди нам тікати? — шептав Герман, у якого серце билось сильно.

— В ліс, у ліс! Тут яр глибокий. Там не-
легко їм буде знайти нас.

Затріщало сухе ломаччя під ногами втіка-
чів. Лісова темрява проковтнула їх.

У Германа ще й досі тремтить шкіра й
тривожно б'ється серце при згадці про цю
ніч, проведену разом із Вольфом у темнім,
глухим лісі, у вохкім та холоднім яру під яки-
мось вивертом¹, що, може, вчора був легови-
щем ведмедя, а за своєю перегнилою корою
ховав гадюку. Хоч голод і втома страшенно
докучали йому і, мов олив'яна шапка, гнули до-
долу його голову, та проте страх був дужчий,
і він не заснув тої ночі ані на хвилину. Та
й не диво: свисти їх переслідників не втихали
всю ніч; вони не запускалися далеко в ліс, де
в пільмі не могли би побачити нічого, але по-
займали становища на різних точках так, що
куди б не пробували вишмигнутися їх жертви,
всюди мусіли б попастися їм на очі. Судячи
по свистах, які чути було з різних точок, пе-
реслідників було, може,—шість, може—вісім;
можливо, зрештою, що їх було менше, і вони
ходили з місця на місце по краю лісу.

Щастя, що ліс, вихопившись широким три-
кутником аж над Лютовиска, широкою під-
ставою того трикутника притикав до другого,
далеко більшого лісу, що вкривав широкий,
майже на мілью, верх гори Чорної й тягнувся
відци неперерваною масою далі на південь,
понад Ступосян, до Волосатого й аж до Бе-
скида, до угорської границі. На цьому Вольф
і оснував свій план утеки.

¹ Виверт — повалене бурею дерево.

— Слухай, Герш,— шептав він Германові вночі, тулячи його до себе, як рідного сина,— нам треба буде розстатися. На якийсь час, розуміється. Ті собаки не дадуть мені спокою, я їх знаю. Я мушу тікати на Угорщину.

— Я піду з вами,— мовив Герман.

— Ні, не добре буде. Одному легше тікати тими лісами, а двом не вигідно. А тут головна річ поспіх і тиша. Ти мусиш утікати в протиний бік. Тобі легше сховатися, тебе вони не знають, сьогодні перший раз бачили. А я старий знайомий, та й дався декому з них у знаки. Отже, скоро лиш трішечки зачне сіріти, так що можна буде хоч дрібку бачити в лісі, біжи вниз оцим яром. Обережно, щоб тебе не побачили, старайся дійти до села, а там уже міркуй, як знаєш, і забирайся з цієї околиці. А я побіжу на Угорщину. Знаю стежки й надіюся дістатися безпечно. Коби лиш тут прошмигнути на Чорну, а там нехай цілують мене!.. Вони тут будуть іще крутитися який час. Хіба за місяць можна буде показатися нам тут, тоді вони заберуться вже на інший ярмарок. Отже слухай. За місяць приходи до Лютовиск, до Сруль-Лейби, знаєш, і запитай його про мене. Я дам йому знати. Якби він не знав нічого, то знак, що я вже не верну. Тоді всі гроші, сховані під каменем, твої. Забери їх і бувай здоров!

Вольф поцілував Германа в чоло. Цей не то зі зворушення, не то зо страху та з голоду розплакався. Він цілував Вольфа в руку, на яку капали його гарячі сльози.

— Ти плачеш?— мовив Вольф.— Не плач! Я говорив тобі, що наш заробіток небезпечний, а найбільше тоді, коли нам усміхнеться

фортуна. Не забудь, що я тобі сказав, і майся на бачності!

Свисти почулися якось незвичайно близько них. Вольф стрепенувся.

— Вже світає. Видно, наші собаки шукають нас по лісі. Нема коли дождати дня. Гайда в дорогу!

Він іще раз поцілував Германа й щез, зашелестівши між корчами, мов дикий звір, що продирається крізь гущавину. Герман, притулений до виверта, видний хіба для сов'ячих очей, довго слухав, запираючи в собі дух, але, крім звичайних лісових шелестів та джуркотання потоку вниз, не чув нічого. Аж свист, що почувся, здавалось, ось-ось над його головою, виполошив його з німого наслухування. Не було ніякого сумніву: погоня була вже в лісі, шукала за ними. Правда, на разі не було безпосередньої небезпеки, щоб хтось, ідучи горою понад яр (а там, очевидно, був той, що свистав), міг побачити його в темнім ярі, та й ще схованого за вивертом. Але за якої півгодини це могло змінитися: розвидніється, і тоді все пропало.

Міряючи вухом здогадне віддалення того, що свистав, від його становища, Герман міркував, що він відділений від нього простором яких сто кроків. У гірському лісі, а ще вночі, коли бігти не можна, це віддалення значне. Коби лише не було засідки на краю лісу, там, де яр виходить на вільне поле, то втекти було би зовсім легко. Та Герман навіть не думав довго: свист у лісі був для нього, мов батіг для коня. Він так привик у трудних хвилях покладатися на Вольфів досвід та знання обставин, що й тепер ані не думав укладати ін-

шого плану, лиш обережно, мацаючи руками перед себе, подався вниз ярмом за течією невеличкого потічка, що плив по його дні й своїм джуркотом глушив шелест його кроків.

Ішов так, може, з півгодини і, судячи по страху, якого наївся за той час у самоті, судячи по труді, якого зазнав, був певний, що уйшов з десять миль, і що цей яр якийсь безконечний. На-правду ж він уйшов не більше, як сто кроків. Свисту погоні не було чути, мабуть пішла в інший бік. Та ось він побачив, що над ним небо починає сіріти, дно яру клониться сильніше вниз, і, вийшовши з-поза якогось закрута, він побачив нараз перед себе немов широку отворену браму або велетенське вікно; крізь той отвір у лісовій пільмі видно було сіру мряку, що залягла дальшу безлісну долину, а десь далеко над морем мряки видно було інші, лисі, безлісні гори. Значить, ліс тув кінчився. Тут треба бути обережним, щоб не наскочити на ворога! Герман стишився, притулився до крислатого бука, що ріс, звішений над глибоким дном яру, і почав уважно слухати та проникати зором у грубу лісову сутінь, яка лиш ген-ген рідла, мов величезне решето, в якому ока були з сірого світла літнього досвітку.

Герман пройшов трохи швидче ще кілька десят кроків, потім поповз рачки горі стрімкою стіною яру, чіпляючися за корчі диких малин, що стояли тут густою лавою, і не виходячи з малинника, силкувався роздивитися довкола по лісі, чи не побачить якого ворога. Нікого не було видно. Вид вільного поля, так недалекого, і сіре раннє світло заспокоїли його, прогнали його страх. Не вилазячи з ма-

линника, він пішов корчами по краю лісу, поки не вийшов на кінець. Тут була толока, ще пуста, похилена до півночі. Внизу плила якась річка, за нею була вузька сіножать, стояли копиці та обороги, повні сіна, а далі піднімалася знов гора, шмат лісу й лисий високий верх. Ані села, ані хати, ані живої душі. У Германа щось стиснуло за серце; почуття самоти серед величезної природи вдарило нараз холодною хвилею на його душу. Йому хотілося плакати.

Та нараз десь далеко, на краю лісу почулося різке, протяжне: „Фі-і-і!“

Герман зирнув у той бік, відки йшов свист: не видно нічого. Та в тій хвилі з противного боку, здавалось би, ось-ось близько нього, почувся грізний окрик:

— Стій!

Не було часу озиратися. Герман як стояв, так скочив до яру, злетів аж на саме його дно в густі корчі і, знайшовши там стежку, втоптану овечими ратицями, погнав нею вниз. Це все було мов сон, мов привид. Він навіть не міркував ясно, що з ним діється, чим грозить йому стріча з незвідними переслідівниками, — він біг. Та ось яр скінчився, береги його, що досі ховали Германа в захисті своїх корчів, мов на зло йому, розступилися, корчів не стало, і Герман опинився недалеко вівчарської колиби¹, що стояла на спохувастій, безлісній площині біля обгороженої овечої кошари. Сам того не тямлячи, Герман пробіг яром досить значний простір, доброї півмилі, пропустив біля себе овечу отару, що йшла

¹ Кодоба — хата в гірських пасовиськах для пастухів.

толокою вгору до лісу, з дзвінками, блянням кількох сот овець, гавканням псів та гойканням вівчарів,— він не чув, не завважив того всього, прошмигнув яром, мов миш; навіть собаки не завважили його.

Побачивши слід людського житла, Герман урадувався, як рідному батькові. Не надумуючися, він побіг до колиби. Довкола неї було пусто, погоні здалека не видно; з колиби, одначе, кувився дим,— знак, що там сидить хтось живий.

Боячися своєї тіни на чистім полі, Герман прожогом убіг у колибу. Там біля вогнища сидів патлатий бойко середніх літ, старший над вівчарями, так званий бац, і латав шкіряні ходаки.

— Добрий день вам,— мовив, ледве дишучи, Герман.

Бойко не відповів, але звільна підвів голову й змірив задиханого, обшарпаного жидка своїми сірими очима.

— А тобі що?— запитав.— Чого так задихався?

— Йой, таточку, гонять за мною! Сховайте мене.

— Хто гонить? За що?

— Не питайте! Все вам скажу потім, а тепер майте милість, сховайте мене, бо може бути смерть моя.

— Агі на тя! Смерть! У білий день! А, може, ти кого забив, та шандарі за тобою гонять?

— Ні, ні, не шандарі, а жида. Я нікому не зробив нічого злого. Потім вам усе скажу. Йой, сховайте мене, майте бога в серці!

— Де ж я тебе, любонько, сховаю?— мо-

вив бойко, чухаючися в патлату голову і встаючи з простого дерев'яного пенька, що служив йому замість стільця.

— А даєш слово, що ти не жоден дводушник? — запитав він.

Герман витріщив на нього перелякані очі. Він не розумів питання. Але страх гнав його.

— Ні, ні, ні, богом вам клянуся, я нікому не зробив нічого злого! — пролепотів він, трясучися всім тілом.

— Ну, пам'ятай! Як будуть шандарі питати за тобою, то я не втаю тебе.

— Добре, добре! Я шандарів не боюся. Лиш жидів... два жиди... три жиди... або я знаю, скільки їх там. Зараз надійдуть. Гонять мене цілу ніч... із Лютовиск... Як би питали за мною...

— Ну, ну, вже я буду знати, що їм сказати.

— Але, може, захочуть шукати? Вони страшні, а ви самі...

— Не бійся, я вже дам собі ради. Ведмідь страшніший, а я його не боюся. Ну, ходи сюди!

І, мовлячи це, він відкидав на бік купу ріщя, що стояла приготована на паливо в куті колиби, викидав зложені під ріщям грубші пеньки, відвалив під ними кам'яну плиту й показав Германові тісну, темну яму.

— Лізь туди!

Герман, не ждучи довго, скочив до ями. Це була бацова криївка, де він ховав „мерендю“, принесену з села на цілий тиждень, тоб то квашені огірки, муку, бульбу, ховав запасові будзи, одєжу, непотрібну для безпосереднього вжитку, і загалом усе цінніше, чого не хотів лишати в колибі на вид усім вівчарям.

— А може, ти голодний? — запитав бац, коли Герман щез у ямі й забився десь у кут.

— Йой, аж гину з голоду!

— Ну, то на тобі оцей кавалок хліба та оцей глечик жентиці¹. Ідж і не бійся нічого.

І, мовивши це, бац закрив яму плитою, прикидав плиту колодками, потім рішам, потім виглянув із колиби, а побачивши справді двох жидів, що наближалися до колиби толокою згори, взяв свою роботу й сів на порозі, мов і зовсім нічого не бувало.

— Гей ти, чоловіче! — закричав один жид, порівнявшись з колибою. — Не бачив ти тут якого жидка?

— А ти, чоловіче, не вмієш привітатися, як бог приказав? Ти між вовками виріс? — відбуркнув йому бойко.

— Ну, ну, не сердьтеся, пане бац, — мовив другий жид. — Добрий день вам!

— Добрий день.

— Тут ми шукаємо одного жидка. Так собі, злодюжка. Обікрав нас учора на ярмарку в Лютовисках. Гонимо його всю ніч. Ось туди десь утік. Будьте ласкаві, скажіть нам, чи ви не бачили його?

Герман, сидячи в ямі, чув усю розмову. Він тремтів усім тілом, чуючи голоси своїх заклятих ворогів. Їжа не йшла йому до рота.

— А багато вам украв? — спокійно питав бац.

— Йой, багато! Всі наші гроші, більше, як десять тисяч ринських.

— Ото злодюга! Та було дати знати шандарям.

— Що шандарям! — скрикнув другий жид. — Шандарі записали, сказали: добре, добре, при-

¹ Жентиця — напйток з овечого молока.

ставте нам його сюди. Хіба шандарі підуть за ним по лісах та дебрах?

— А ви бачили його, як утікав сюди?

— Бачили, бачили! — закричали обидва жи-ди. А один доповів:—Нині рано, перед годи-ною, он там на горі бачили, як вийшов із лісу. Скоро нас спостеріг, скочив у яр. Ми за ним толокою, хотіли перебігти його. І, певно, були б зловили його, як би не ваші пси. Ой, ой, які у вас пси недобрі! Як нас побачили, як накинуться на нас, були би нас роздерли. Ми поставали плечима один до одного, та й боронилися, доки не надійшли вівчарі. Ой, ті пси! Вони нам зробили велику шкоду. Через них той злодій утік нам із рук.

Герман у ямі благословив тих псів і тільки тепер пригадав собі, як, утікаючи, чув їх ска-жене брехання геть за собою.

— Ні, любоньки,—мовив розважливо бац,—туди коло мене не втікав сьогодні ніхто. А може, й утікав, не присягну, але я не бачив. А ви добре перешукали яр? Може, він там де сховався. Я думаю, що він боявся б виходити на пасовисько, знаючи, що ви гоните за ним.

Жиди позирнули по собі.

— То кажете, що він не біг туди?

— Ні, я не бачив.

— А ви так відрана сидите на порозі?

— Ні, часом докладав рішя до вогню, сні-дав трохи, але як би хто біг, то було би чути, в мене вухо чуйне.

Жиди пошваркотали щось між собою й пі-шли горі яром.

— Ну, ти, як тебе звати? — мовив бац по їх відході.

— Гершко!

— Ну, Гершку, ти чув, що вони говорили?

— Чув.

— І правда це?

— Ні, неправда! А вони пішли?

— Пішли.

— Ой, але вони вернуться!

— Хто знає, може й вернуться...

— Прошу вас, уважайте. То страшні люди!

— Ну, ну, хай собі будуть, які хочуть. Я їх не боюся, та й ти не бійся. Але скажи мені, як то було?

Гермав розповів йому, що знав, оповів про Вольфа, не згадуючи про те, що цей сховав гроші. Бац, не мовлячи нічого більше, вийшов. По хвилі знов вернув і, сказавши Германові: „Будь тихо! Ідуть!“—знов сів на порозі зі своїм шитвом.

— Пане бац,—кричав один жид здалека,—ми знайшли слід.

— Ну, то добре.

— Видно, що він утікав униз яром, а догори не вертався.

— То може бути.

— В такому разі мусів бігти по при вас.

— Може, і біг, я не перечу.

— А ви не бачили?

— Не бачив.

— І не чули?

— Не чув.

— А може ви сховали його?

— Може, і сховав.

— Як? Кажете...

— Нічого не кажу,—сердито буркнув бац.—Адже бачите самі, що в колибі, крім мене, нема нікого. Хіба я його за пазуху сховав?

Герман почув тупіт кроків близько дверей колиби, — видно, його гонителі зазирали до середини.

— А може би ми перешукали? — мовив один.

— У себе за обшивкою перешукай один з другим! — крикнув бац, зриваючися з місця.

— Ну! — напівнасмішливо, а напів з погрозою мовив один жид. — А як нам так схоється? Ми знаємо напевно, що він біг туди, аж до вашої колиби, а далі сліду нема. То де подівся?

— Міг побігти толокою, а на толоці як ти побачиш слід?

— Добре, добре, але ми таки перешукаємо вашу халабуду. Як його тут нема, підемо далі.

— А я боюся, що один або другий підете без голови! — буркнув сердито бац. — Кажу вам, що я його не сховав і не бачив.

— А ми вам не віримо й не вступимося, поки добре не перешукаємо вашу колибу.

— А я не позволю на це. Колиба панська, а ви не маєте ніякого права. Коли вам що треба, йдіть, спровадьте шандарів, то нехай вони перешукують, а вам не позволю.

— Е, що нам шандарі! — крикнув один жид і кинувся до баца. Та в тій хвилі в бацових руках блиснула дубельтівка, і він з усієї сили закричав:

— Гвалт! Розбійники! Грицьку! Іване! Ге-погев!

Жиди, мов опарені, метнулися на бік і рівночасно гукнув вистріл.

— Ой-ой-ой! — крикнули жиди й голосно затупотіли їх кроки.

— Ти злодій! Ти розбійник! Ти сховав того злодюгу, що нас обікрав, — кричали вони здалека.

— Йдіть до шандарів, хай ідуть перешукати мене, а сами не смієте! — кричав їм наздогін бац.

— Вони не вступляться, — шептав зі страхом Герман із своєї ями, коли по якімось часі бац увійшов до колиби.

— Але й не посміють прийти ближче, — мовив бац. — А вечером, коли вівчарі вернуться із псами, ми зробимо на них таке полювання, що вони й сліди позабирають звідси.

Та жиди, мабуть, занюхали письмо носом і, не дожидаючись вечора, забралися геть. А другого дня від самого рана вони знов снували здалека довкола колиби; видно, пильнували, чи Герман таки не покажеться, не захоче йти далі. Вони підлабузнювалися до вівчарів, частували їх горілкою і тютюном й розпитували, чи бац не сховав де в колибі такого й такого жидка, але вівчарі не знали нічого, бо Герман не вилізав із своєї ями, і вівчарі не бачили його.

На другу ніч жиди знов зникли, але з доброю надією. Вони дали одному вівчареві срібного ринського і, довідавшись від нього, що в колибі єсть яма, де можна справді сховати чоловіка, підмовили його, щоб уночі, коли бац буде спати, зазирнув до ями й переконався, чи нема там того, кого їм треба було. Вівчар зробив це діло зовсім попросту. Він, знаючи добре, що яма викопана в куті колиби, прокопав знадвору невеличку діру під підлогою, просунув туди в яму свою паличку й почав злегка штуркати нею до середини. Зараз він

наткнувся на щось м'яке, а іштуркнувши сильніше, почув глухий окрик Германа, збудженого зі сну ударом у бік. Вівчареві було цього досить; тепер він знав, що жиди не даром никають довкола колиби, і надіявся за своє відкриття заробити ще ліпші гроші. Та, на лихо йому, третього дня жиди не показалися вже. Бац продержав Германа ще й той день у ямі, а коли й четвертого дня жидів не було, він велів йому вийти, говорячи, що тепер уже безпечно. Та Герман не вірив. Хоч і як погано було йому сидіти в ямі, але страх перемагав невігоду. Та бац заявив, що довше не буде держати його, і Германові прийшлося таки думати про те, щоб забиратися звідси.

— Слухайте, бац, — мовив він до свого гостинного господаря. — Я дам вам усі гроші, які маю, оту п'ятку, за те, що ви врятували мені життя від тих жидів.

Бац засміявся.

— Ну, ну, смійтеся, але я міркую, що як би були мене дістали в руки, то не були би мене пустили живого.

— Та за що?

— За Вольфа. Вони на Вольфа чогось дуже були злі. Ну, але чуєте, бац, що я хотів сказати вам. Нате вам оцю п'ятку, бігме, що більше не маю нічого, крім оцих пару шісток на життя, і відпровадьте мене туди горами хоч до Турки або десь так, де багато людей. Щоб я з тих гір відістався.

— Страшно в горах? — з усміхом питав бац.

— Йой, нехай вони вам здорові будуть, але я такого страху тут наївся, що не хочу більше бачити їх на очі.

Бац згодився, покликав одного вівчаря до колиби, а сам, узявши свою дубельтівку під полу, рушив з Германом верхами до Турки, а відци провів його далі, аж до Підбужжя. Звідци вже лише через верх до Нагуєвичів, а далі й до Дрогобича. Герман не знав, як богу дякувати, коли нарешті, змучений, змарнілий, без крайцаря опинився на ріднім Лані.

Що тепер робити? До баришівництва його не тягло; прийшлося витягати зі схованки своє старе, смердюче либацьке вбрання й знов іти до Борислава. Старі товариші либаки з-перед п'яťох літ уже минулися; тепер цим ремеслом займалося молодше покоління. Дохід був невеликий, ледве можна було жити, і Германові по кількох тижнях сприяло те ремесло. Та ось раз, мандруючи з Дрогобича до Борислава, він пригадав собі свого патрона Вольфа, Лютовиска й захований у ярку черес з грішми. Досі він не міг без дрожи згадати про Лютовиска, але тепер аж зупинився, торкнений несподіваною думкою. Від часу ярмарку минули якраз чотири тижні—час, у якому Вольф мав здибатися з ним у Лютовисках. Може, там ті завзяті жиди ще чатують на Вольфа й на нього, але він тепер у либацькім убранню, і чорта з'їдять, заким пізнають його. Ану ж Вольф прийде й буде ждати його? Йому з поділу зисків того ярмарку припала би гарна сума, може ціла тисяча ринських. Герман не знав, скільки всіх грошей було в чересі, але знав, що заробіток їх у Лютовисках був незвичайно великий. А коли Вольф не прийде, то він сам забере гроші, переховає їх для нього, коли б вернувся пізніше з Угорщини.

Обдумавши по дорозі добре всю справу, Герман набрав у дві коновки трохи мази, щоб не надто тяжко було їх двигати горами, і, перебравшись з Борислава до Попелів, відци на Смільну й далі в гори, помандрував до Турки, а відци до Лютовиск. Усякий, бачачи його, думав, що це один із тих жидів, які возять і разносять мазь по селах. По кількадемній мандрівці, він зайшов до Лютовиск. Тяжко було пізнати тепер це містечко. Лежало воно в кітловині, вимерле, безлюдне, сонне та спокійне. Герман оглядався, пробирався звільна тісними вуличками, поки дійшов до хати Сруль-Лейба. Цей, розуміється, не пізнав його, і коли він попросився на ніч, зирнув на нього з-під лоба і, видно, не мав великої охоти прийняти його.

— Гертс-іер¹, Сруль-Лейб,— промовив він стиха,— я мав би вам щось сказати.

— Ну, що таке?

— Та лише вам самим.

Сруль-Лейб завів його до ванькира, зава-леного подушками та всяким шматтям.

— Ви не пізнаєте мене, Сруль-Лейб?

Сруль-Лейб змірив його очима.

— Ні, не пізнаю.

— Я той баришник, що в часі ярмарки ночував у вас з Вольфом, тямите?

— Ай-вай!—скрикнув Сруль-Лейб і вдарився об поли руками. — І що ж ти тут робиш?

— Я маю у вас розвідати про Вольфа, зачекати на нього, коли ще не вернув.

— Про Вольфа... зачекати... як то? То хіба ти не знаєш?..

¹ Слухай.

Сруль-Лейб, очевидно, не міг договорити речення, немов щось стискало його за горло.

— Що я маю знати, Сруль-Лейб?

— Що за тобою шандарі шукають.

— За мною? Нащо я їм потрібний?

— Ти мав бути спільником тих, що замордували Вольфа.

— Я? Замордували?

Герман довго стояв, мов остовпілий, не можучи сказати ані слова. А тимчасом Сруль-Лейб оповідав:

— Адже його замордували, ти не чув? Зловили його на угорській границі. Мабуть, допитували його за грішми, бо пекли йому ноги на вогні... Всі ребра поламали. Лісничий знайшов його, ще живого, в лісі, і він видав назви тих трьох баришівників, що його мучили. Двох зовлено в Угорщині, третій утік. А ті два сказали на тебе, що ти їх намовив.

— Але ж вони не знали мене, як я називаюся! Я з ними ніколи ані слова не говорив! — скрикнув Герман, обливаючися холодним потом при тім оповіданню.

— Та вони й не сказали, як ти називаєшся. Вже шандарі й мене допитували, бо виявилось, що ти ночував у мене, але я не знаю також.

Герман, охоловши трохи з перестрахи, просив у Сруль-Лейба поради, що йому робити? До шандарів іти й віддатися їм у руки він не мав охоти; хоч чув себе невинним, але знав, що шандарі, не допитуючися його вини, арештують його, а хто знає, може почнуть іще мучити. Сруль-Лейб радив одно — втікати як-найшвидче, і не показуватися в Лютовисках, а там можливо, що з покаранням правди-

вих убивців справа затишне, і нікому не буде потреби шукати за ним. Сруль-Лейб згодився переночувати його в себе. На другий день раненько, ще далеко до сходу сонця, Герман устав, попрощався зі Сруль-Лейбом і, неспостережений ніким, з коновками на плечах побіг на горб до кринички під обпаленою ялицею. Не довго шукавши, він у ярку знайшов плиту, знайшов схованку і в ній нетиканий Вольфів черес і, вхопивши його тримтячою рукою та сховавши за пазуху, почвалав на гостинець, відци назад через Лютовиска, до Турки й до Дрогобича.

III

Мимовільне, важке зідхання злетіло з Германових грудей, коли оцей страшний та остаточно щасливо перебутий епізод раптово з незвичайною пластикою просунувся через його душу, мов процесія давно забутих тіней. Він зідхнув і разом з тим схопився з місця. Немов якась пружина в його душі, досі натискана важкою рукою, нараз, звільнена, скочила на своє давнє місце,—так само еластично, бадьоро він схопився з крісла й зирнув на годинник.

— Дев'ята година, а я сиджу та й марами бавлюся, мов закоханий!—скрикнув він і задзвонив.

— Покликати мені пана бухгалтера й шахтарів! Обрахунок! Книги принести!—звелів він коротко слугі, що появився на голос дзвінка. А потім пройшовся кілька разів по покою. Раптом спинена процесія образів з його життєвої драми пускала ще по собі пасма рефлексій, мов метеор, падучи, кидає снопи іскор по небі.

— Ось що мені доводилося переживати!— думав він не без гордощів.— Ось понад які безодні вела моя дорога! Ті, що тепер кланяються мені й подивляють мою енергію та вмільість у веденню гешефтів, не знають моїх початків, початків галицького капіталіста. А може, й галицького капіталізму взагалі. Адже той капіталізм справді починав від жебрацької торби та дрібної крадіжки. Та й тепер іще...

Герман згідно махнув рукою, згадуючи про ті тисячні перешкоди, які йому, та й не йому одному, приходиться поборювати при ступневім розвою от хоч би того одного нафтового промислу. Капіталіст, промисловець, жид чи не жид, ще й досі не перестав у Галичині бути диким звірем, на якого полювати вільно всякому, а особливо урядникові; вдерти з нього, докучити йому, перебити йому інтерес, завалити його податками та драчками—це одинокий рід промислової політики, яку вміють вести галицькі власті. Хто рветься до якого інтересу, починає якесь підприємство, той для них рівний ворогові, розбійникові, що каламутить їх спокій і завдає їм зайвої праці. Це суспільність якихось лежибоків. Це польська, шляхетська школа індоленції¹ та погорди до праці.

Герман аж спльовував, вовтузячися з такими думками. Та ось поприходили його підвладні, позношено рахункові книги, пішли рапорти; тиха перед хвилиною кімната заповнилася голосним та оживленим шваркотом. А знадвору вторували йому окрики ямарів, дзвінки в кошарах, скрип возів, що тяглися болотною

¹ Індоленція—нездібність.

дорогою з тяжким набором, та глухий клекіт великого промислового гнізда, з його кількатисячною робочою людністю. Під цей клекіт живо й якимось весело йшов Германові тижневий обрахунок.

Діла йшли добре. В п'ятнадцятих ямах черпано „кип'ячку“, — яка яма давала дві, а яка й по п'ять бочок денно. Шахтарі жалувалися, що в кількох ямах замість нафти добувається земний віск, із яким тоді ще не знали, що робити. Цей непотрібний продукт причинює немало марної праці, бо треба ж вибирати його з ям і відкидати набік; якусь частку беруть робітники з поближких сел додому з собою й уживають до каганців замість лою, але й вони не хочуть брати його багато навіть за дармо, бо коптить, світячися, та й від того копоту болить голова. Герман уже давніше звернув увагу на цей новий продукт і вислав проби його різним віденським хемікам, але відповіді від них іще не мав. Та все-таки, чуючи, що селяни вже знайшли спосіб його вжиткування, він зараз доміркувався, що з тим воском може вийти щось подібне, як із нафтою, що й йому можна буде надати форму товару, поплатного на широкому ринку, велів своїм підвладним не викидати його більше, а складати на всякий випадок у магазинах.

— Але ж у нас нема місця в магазинах! — мовив касієр.

— То побудувати нові, — мовив коротко Герман, і на тім діло й стало. Він ризикував, але це таке ризико, що в ньому що-найменше вісім шансів проти двох промовляють за будучою користю. А от клопіт, що продукція кип'ячки не зростає. Герман належав до спілки,

що в околиці Борислава й біля Дрогобича побудувала декілька дестилярень. Попит на чисту нафту збільшувався раз-у-раз; вона здобувала собі не лише хати найбідніших, ремесницькі варстати та робітні, але в міру того, як її дестильовано краще, як вона горіла ясніше й не димила та не коптіла, вона знаходила доступ і до салонів. По містах почали нею освічувати вулиці, а віденська фірма Дітмара почала на велику скалю розвивати продукцію нафтових ламп різних конструкцій. Тепер треба було лише як-найбільше налягти на продукцію кип'ячки, і Герман ще минулого місяця наказав розпочати кільканадцять нових закопів на свіжих теренах. Робота при тих закопах ішла невпинно й пожирала що-тижня тисячі, але здобутків із них не було ще ніяких. Оце найбільше турбувало Германа.

Він вірив у своє щастя. Він давно вже переступив ту межу, де чоловік тремтить над кожною дрібницею, де при кожному підприємстві ставить на карту своє бути або не бути. Його шанси були вже забезпечені! Він розкинув свої сіті так широко, що щастя коли не тут, то там мусіло попастися в них. Воно вже не може зрадити його, хіба би сталося бог знає що надзвичайного. Але воно може гаятись, а йому ходило о поспіх. Йому треба було, щоб діла йшли не лише раз-у-раз ширше, але також раз-у-раз швидче, як та снігова лавина, що котиться з гори.

Праця над обрахунком протяглася до другої години. Потім Герман пішов на обід. Обідав у касині¹, яке головню його заходом оснува-

¹ Касино — клуб.

лося два роки тому в Бориславі. До казина належали самі лише більші промисловці, капіталісти та урядники. „Плебсу“, а особливо т. зв. халатових жидів сюди не допускали. Місячна плата члена виносила 10 гульденів, то розуміється, що біднякам був доступ до цієї компанії неможливий. Касино спровадило собі реставратора¹, який, чуючи себе серед упривілейованих, дер їх немилосердно й швидко й собі ж накупив селянських парцель та розпочав копати за кип'ячкою.

Касино—це був невеличкий дерев'яний domeк, побудований на високім горбі над болотяною бориславською вулицею. До казина йшлося дерев'яним тротуаром, що в формі широкої в три дошки кладки без поруччя був покладений півліктя понад густим, смердючим болотом вулиці. З тротуара йшла вбік також дерев'яна кладка, але вже з поруччями по обох боках, а з неї йшлося на такі ж дерев'яні сходи, що вели просто на ганок казина. Внутрі, однак, казино було уряджене хоч і не з комфортом, то все-таки досить чисто й вигідно: була тут і досить простора реставраційна залька зі столами й жирандолом насеред стелі та з дзеркалами на стінах, і заля більярдова з двома прикомірками для гри в карти. Розуміється, що ані покою для газет, ані бібліотеки, ані читальні, ані взагалі газет та книжок тут не було: це діялося в половині 60-тих років, і такий люксус, як потреба читати, в ту пору не дійшов ще до бориславських промисловців і капіталістів.

¹ Реставрація — ресторан; реставратор — завідабель реставрації.

У касині раз-у-раз було повно: одні виходили, другі приходили; у всіх покоях стояв шум та гамір; було майже темно від тютюнового диму, душив важкий запах спіртуозів, людського поту та нафтових випарів, що долітали від недалеких копалень та магазинів. Їли тут мало, зате пили багато, особливо вечорами та ночами. Тепер, коли Герман увійшов сюди, в їдальні було ледве кілька гостей, зате при більярді та при картах було глітно й шумно.

— А, пан Гольдкремер! Вітаємо! — почулися з різних сторін голоси. — Що чувати в Дрогобичі? Як ідуть діла? Ще не докопалися матки? Будете сьогодні вечір у касині?

Сипалися гучні питання, простягалися руки до вітання. Герман, сопучи та фукаючи, пішов просто до їдальні, щоб замовити собі обід, тим часом кельнер уже застелявав для нього стіл, розкладав тарілки та прибори, а сам реставратор з низьким поклоном запитував його:

— Якого вина позволить пан добродій? Токай чи фесляв?

Герман любив обідати сам, так щоб ніхто інший не сидів при його столі і, як він любив висловлятися, не заглядав йому в ложку. Касинові гості знали цю його привичку й шанували її, так як шанували всяку забаганку бориславського короля. Як правдивий гешефтсман, Герман обідав швидко, аби наситити життя, не смакуючи та не розкошуючися. Він звичайно підчас їди обмірковував свої інтереси, та сьогодні ті міркування якимось чином не клеїлися. Пообідавши, він велів подати собі чорну каву, закупив цигаро і, розвалившись на софі, що стояла в куті їдальні, сидів німо, пускаючи

клуби диму та прислухаючися гаморові, що йшов із сусідніх покоїв, стукові більярдových київ о кулі та клетотові бориславського життя. Тепер, після ситого обіду та півбутьельки доброго вина, і думки його були спокійні, якісь ситі та гладкі, плили рівною хвилею, мов ріка, що збігши з шумом і шелестом із гір, вийшла на рівнину й тече тихо, широко в гладкім, глинкуватім кориті.

Так ось воно те, чого він добився, за що боровся, задля чого терпів і мучився довгі літа своєї молодости, що й потім, в мужеських літах, так довго ще веліло на себе ждати. Ось воно — щастя! Багатство! Від пам'ятного ярмарку в Лютовисках минуло вже двадцять літ. Як багато за ті літа пережив тодішній бідний баришівник Гершко! І яке все те, пережите в тих літах, було відмінне від бурливих, іноді веселих, а іноді страшних пригод його молодости! Лиш одне не змінилося до останніх днів — невтомна погоня за капіталом, за багатством, ґешефтом. І дивна річ, від часу того пам'ятного ярмарку, а властиво від часу, коли завдяки Вольфовій смерті він зробився паном усеї його спадщини, тоб то капіталу в сумі звиш 6000 гульденів, фортуна не переставала всміхатися йому, але все якось зизом, одним оком. Вона чимраз щедріше сипала йому зі свого чарівного рога достатки, зиски та матеріяльні добра, а другою рукою, бачилось, відбирала йому задоволення, можливість розкошування надбаним добром, затроювала його промислові та спекуляційні тріумфи зовсім, сказати би, байдужними, посторонніми й для реального ґешефтсмана навіть соромними дурницями.

Так було між іншим і з його женячкою. Зробившись власником шістьох тисяч ринських, що на тодішні дрогобицькі відносини значило вже гарний маєток, Герман зразу не знав, що йому починати далі. Його голова горіла від різних проєктів і планів, з якими, одначе, він не звірювався нікому. То він думав про гуртову торгівлю сіллю, особливо в гірських повітах, де сіль, найпаче зимою, робиться страшенно дорога задля трудности довозу, і при добрім веденню діла можна мати добрий зиск; то думав про торгівлю худобою, хоча свіжі згадки про ярмарок у Лютовисках наповняли його страхом. А з-поза всіх планів усе незмінно виринав Борислав і його дивна мазь, та власне з цього боку не було можности уложити який-будь реальний план. Тимчасом він, зложивши свої гроші в кагальній касі, ніби то практикував у торгівлі крамщиною, поки несподівана пригода не вирвала його з тої колії.

Одного вечора, біжучи за якоюсь орудкою Стебницьким трактом, він наскочив на велику купу селян, що чогось голосно кричали. Надійшовши ближче, він почув з-посеред тої купи грубих, сердитих голосів пискливі окрики й лайки якогось жида. Гармидер робився все дужчий, жидівський голос підносився все вище, і нараз із середини збитої купи почувся глухий лускіт, жидівське „гевалт“, далі зовсім уже нетямний вереск і рев розлюченої юрби.

— Що таке? Що таке? — питав Герман крайнього селянина, що хоч і не брав участі в бійці, але кричав так само сердито, як інші.

— Тікай, бо й тобі таке буде, як отому! — відгукнув селянин і, обертаючися до центру

юрби, крикнув: — А бий злодія, ошуканця! Не пустіть живого! Досить нассався нашої крові!

Вереск жида в середині швидко затих, чути було тільки глухі удари, мов молочення важких ціпів, та безтямні викрики тих, що били. Та ось з усіх боків позбігалися жиди, розіпхнули юрбу й вирвали безтямного, закривавленого свого одновірця з-під ніг розлючених селян.

— Що таке? За що б'єте? — допитували жиди. Та від селян годі було довідатися докладно. „П'явка“, „ошуканець“, „кров нашу ссе“, — та й годі. А надто ще, побачивши жида, зомлілого й зовсім мов неживого, селяни зміркували, що це пахне недобрим, і швидко розбіглися до своїх возів, щоб у сумерку без лиха як-найшвидше вибратися з Дрогобича. Лиш ті, що стояли оподалік і були свідками всеї історії, розповіли нарешті, що сварка зайшла із-за якихось виплат, що побитий змагався з селянами, твердячи, що виплатив їм усе, а вони твердили, що не дістали нічого, і нарешті, розлючені, кинулися до бійки.

Такі вияви селянського самосуду проривалися тоді досить часто, і власть, чуючи себе безсильною запобігти кривдженню селян (це було 1849 року), не багато звертала уваги й на те, коли селяни потурбували свого кривдника, особливо коли це був жид. От тим то й не диво, що й оця бійка уйшла селянам безкарно, тим більше, що вони таки лишилися при страті, бо грошей, які їм відпер жид, так таки не дістали, а після побиття вже навіть не сміли домагатися. Та найважливіші наслідки мала ця бійка для її випадкового свідка — Германа Гольдкремера. Він належав до тих смілих,

що перші кинулися розпихати юрбу розлючених селян, він на своїх дужих руках виніс безтямного, закривавленого жида з побоевища, він перший кинувся тверезити його.

— Ах, Мендель Гарткопф! Це Мендель Гарткопф! — крикнули деякі присутні, пізнаючи побитого.

— Несіть його додому! До його дому! Ось тут недалеко, — кричали інші, бачачи, що побитий, хоч облитий водою, не ворухиться.

— По лікаря! По лікаря! — кричали інші. — Він готов умерти! Він неживий!

— Ні, дихає, дихає!

Герман, весь поплямлений кров'ю, разом з кількома іншими молодими людьми взяли Менделя на плечі й понесли. Дорогою він очунав настільки, що застогнав пару разів. Дорогою довідався Герман із розмови жидів, що купують довікола побитого, що Мендель Гарткопф — підприємець і законтрактувався довозити будівельне дерево до військового депа, яке уряд розпочав власне того року будувати за містом. От із-за того довозу й вийшла, мабуть, у нього сварка з селянами.

Менделя занесли до його дому. Перелякані кривавою появою, жінка й дочка кинулися плакати, не знали, що їм робити. Прийшов лікар і констатував тяжке покалічення: у Менделя поламано кілька ребер, пороблено кілька дір у голові та зламано одну ногу. Розпука жінки й дочки була безмежна. Сам Мендель, прийшовши трохи до себе, йойкав найдужче, не лише з болю, а головне того, що тепер пропаде його гешефт, пропаде заробіток, що він зруйнований, бо контрактів умови тяжкі, а їх недотримання грозить йому цілковитою руїною.

Почали жиди радити, як би їм допомогти Менделя в його лихій пригоді, та всі, знаючи Менделеву круту та скупу вдачу, не квапилися кидати своїх гешефтів, щоб бігати за його ділами. Тут вихопився Герман. Його заробіток у склепі був мізерний, він готов був узятися до ведення Менделевих діл, поки цей поздоровіє, маючи надію при ближчій розгледі саяк чи так знайти тут заробіток і для себе. Мендель згодився, вияснив йому, що й як робити, і для Германа почалася нова робота. Тепер він пробував найбільше в лісах, мав змови та справи зі злісними й лісничими за добір і число дерева, з рубачами та трачами, з фірманами та селянами за двигання, виношування з лісових ярів, шихтування, воження. І тут він показав свою енергію та тямучість, свій бистрий розум та вірний спосіб числення, що задля сподіваної більшої користі радо посвячує меншу. Мендель вів діла по-старосвітськи: підплачував лісничих і лісних, щоб гляділи крізь пальці на те, яке і в якій кількості дерево він вивозить із лісу, хапав найбільші, найгрубіші й найтяжчі штуки, а зате старався щадити на платі робітникам та фірманам. Через те осягнув ті недогоди, що трачі помалу та кепсько різали, теслі недбало опрацьовували, а фірмани нерадо возили дерево, опізнювалися, перевертали в дорозі, а нарешті майстри на місці мусіли занадто грубе та неотесане дерево обробляти наново, — на його кошти. Таким робом, він заплутався і брів чимраз далі, поки нарешті фірмани, доведені його шахрайствами до розпуки, не побили його. Герман, узявши ведення діл у свої руки, пішов іншою дорогою, рахунки з робітниками та фірманам по-

вирівнював, з лісними й злісними держав добрі зносини, але все держачися докладно контракту, на грубе дерево не лакомився та пильнував, щоб воно було добре оброблене й звезене на час. По кількох місяцях біганини, торгів і гризот він таки довів до того, що Менделеві діла стали начисто, і з місячних обрахунків замість недоборів почали плисти гарні зиски. Мендель, що все ще лежав хорий дома, а зразу нелюбим оком дивився на Германову роботу й не раз сердився та кляв його, тепер аж яснів, аж неначе набирав здоров'я, слухаючи його рапортів.

— Герсти¹, Герш,— говорив він при таких нагодах,— відки ти набрався такої практики?

— *Ech kläg immer*²,— відповідав Герман.

Це була перша похвала з уст дійсного гешефтсмана, і вона тим більше врадувала Германа.

Мендлева хвороба тяглася якось без кінця. Хоча рани погоїлися, і зламана нога зрослася, проте він не вставав із ліжка. Він жалувався на біль у боці, в грудях, кашляв і сох, „хитванів“, як говорили селяни, що бачили в тім наслідки тяжкого побиття та копання тяжкими мужицькими чобітьми. Мендель чимраз частіше думав про те, що йому не встати вже більше, думав про забезпечення своєї родини. У нього були два сини, вже давно забезпечені й відділені на бік: один обняв корчму, в якій давніше шинкував Мендель, а другий мав sklep у Самборі. При ньому лишилися жінка й незамужня дочка Ривка. Покладного капіталу

¹ Герсти — слухай (єврейське).

² Я думаю завжди.

в Менделя не було; все, що мав, він вложив у свій останній гешефт — доставу дерева до будови військових касарень; із цього гешефту він надіявся значного зиску, та тепер, коли не було надії довести йому самому цей гешефт до кінця, можна було боятися, що все його добро піде на марне. От тим то Герман явився йому, як остання дошка рятунку. Він помалу позбирав про нього відомості, дізнався, що в нього є в кагальній касі значний, як на парубка, капітал, і постановив собі не пускати доброї нагоди з рук.

В один шабас, обговоривши тижневі рахунки, Мендель нараз заговорив з Германом з іншої бочки.

— Герш, чому ти не женишся?

— Не знаю, — відповів коротко Герман. — Не думав про це; не маю пощо.

— Як то не маєш пощо? Маєш шість тисяч готових грошей, можеш розпочати який хочеш гешефт.

— Та от не можу такого гешефту знайти, щоб мені був до вподоби.

— Ти з кожного зробиш золоте дно. У тебе голова добра, — підхлібляв йому Мендель.

— І на кожному можу стратити, — скромно відповів Герман, хоча Мендлева похвала хопила його за серце.

— Ну, а мій гешефт з доставою тобі не подобається?

— Та чому ж би ні? Гешефт непоганий, можна заробити. А головна річ, не треба сидіти на місці й ждати, як тут у місті в skleпах. Я, реб Мендель, не привик, щоб гешефт ішов до мене. У мене лиш те гешефт, за чим я ходжу, чого шукаю й добиваюся.

— Це дуже гарно. Ну, то, може би, ти пристав до спілки зо мною?

— Як до спілки?

— А так. Бачиш, я немічний, кашляю, вже навіть іноді кров'ю кашляю, тільки старій про це не говори нічого, щоб не гризлася. Значить, не мені вже вганятися по лісах та торгуватися з гоями. А ти молодий, здоров, до такого діла привик, значить...

Мендель закашлявся, сидючи в кріслі. Герман думав і ждав, що він скаже далі.

— Що це значить, реб Мендель?— запитав він, бачучи, що Мендель, відкашлявши, не кінчить свого речення.

— Значить, обіймай ти це діло.

— Ну, але яка ж тут спілка? Що ви будете робити?

— Я піду в землю гнити,—зі зворушенням мовив Мендель.— Але мій контракт... я вложив у це діло свій капітал, хоч і невеличкий. У мене стара жінка, молода дочка, що буде з ними по моїй смерті? Розумієш тепер, яка моя спілка? Бери мою Рифку й веди ґешефт для себе й для неї.

Герман не відповів на це нічого. Він досі якось не мав нагоди придивитися Рифці. Він попросив Менделя дати йому пару днів до наміслу, а сам занявся далі ділом. Його тішив тепер зріст того діла, і бачачи день-у-день, як поступала будова широкого комплексу касарень¹, стаєнь та магазинів за містом, мов окремий квартал, він радувався, немов би це було його власне діло.

Та притім не переставав роззиратися й за власним ґешефтом. Іздячи та ходячи по се-

¹ Касарня — казарма.

лах, він пронюхував за можливими джерелами зиску. Та це в ту пору було нелегко. Край був без ніякого промислу; селянство, свіжо увільнене з-під панщини, упоене свіжою „волею“, кинулося пити, навіть із занедбанням управи свого власного ґрунту. По селах день і ніч корчми гули криком, співами та бійками охочих селян, зате на полі було пусто, хіба жінки поралися в городах. А в корчмах ішов формальний карнавал, гуляла молодіж, старші роздебендювали про колишні буки та про нову свободу, кпили з панів та, не маючи на кім виявити свого свобідного духу, за що-будь заходили в сварку, ділилися на партії, причім головачі щедро поїли кожний своїх сторонників і цькували їх битися одні з одними. Підіймався крик і вереск, миготіли в повітрі кріпкі палиці, літали поліна, кидані на-осліп в юрбу, дреньчали розбивані вікна і йшов лускіт по п'яних головах та хребтах, мов на здоровім тоці. А серед тої сутолоки, затулений десь у куті, стояв орендар та, дрижачи зі страху, все-таки лише цмокав та записував, що йому попсовано, що збито, що випито й вилито, і все числив та числив по подвійних цінах. І Герш часто бував свідком таких сцен, залюбки переносився в душу таких орендарів і звичайно кінчив рефлексією:

— Ні, нема краще в теперішніх часах, як бути орендарем!

Та, придивляючися ближче до орендарського життя, він тратив смак до нього. Що то за ґешефт? Нині хлопи п'ють, а за рік мусять перестати, бо ні за що буде. І що за ґешефт—мати все діло з п'яними хлопцями, яким нічого не значить, замість на себе самих, кинутися

на жида? Випадків вимордування орендарів із усіма їх родинами було багато, і про них тихо шептано по орендарських родинах. І мужики знали про них з усної газети, і з бутним усміхом пуджали¹ ними своїх жидів. Ні, Гершові це не було до смаку. Це небезпечний гешефт, не такий, як носився перед його душею. Його тягло до землі, невичерпаної скарбниці багатства, але земля була немов глуха, не відкривала свого нутра, і він не знав, де й як досягнути до нього.

Пробуваючи в Дрогобичі, він ночував у Менделя, — ночував, бо весь день був зайнятий при будові та при фірманках. Мендель помалу видужував, але не було надії, щоб міг прийти до давнього здоров'я. Кашляв сильно, плював кров'ю, та й зламана нога почала знов пухнути, немов гнила в середині.

— Нічого з мене не буде! — говорив він не раз Гершові й уривав. Герш потішав його, що ще воно не так зле, але Мендель хитав головою й мовчав. Менделева жінка Хана була дуже балакуча й добродушна жидівка й старалася прогнати журу з душі свого чоловіка, та це їй не вдавалося.

— Е, що ти мені говориш! — бурчав він не раз, махаючи рукою. — Я вмеру й лишу вас без нічого. Адже все, що я мав, вложено в ту доставу. То певно, що Герш занявся нею щиро, і тепер не грозить нам ніщо, але нехай він знайде який інший інтерес і подякує мені за службу, то що буде? Та й без того я його довго не можу держати. Адже йому треба заплатити, а чим я заплачу?

¹ Пуджали — лякали.

Хана всміхалася.

— Ну, ну, не такий він простак, щоб, маючи в руках такий ґешефт, як доставу, чекав на твою плату. Про це вже ти не бійся.

А під вікном тої хатини, вбогої та устроєної мов би лиш тимчасово, з брудними стінами та давно немитими дверима, з убогим спрятком та без ознаки якогось естетичного смаку, день-у-день за шитвом сиділа невеличка, чорнява дівчина, з великими чорними, якось тужно блискучими очима, сиділа похилена над шиттям і мовчала. Була мов чужа в хаті. Не то, щоб її не любили батько й мати, — навпаки, вони просто тряслися над нею, — але її так якось ніщо не в'язало до їх життя, вона не цікавилася їх інтересами, не вміла тішитися їх radoщами, і взагалі, бачилось, не знала, що таке щира втіха. Ота охочість до життя, що лежить в основі жидівського родинного побуту й не ламається ні в яких пригодах, була невідома їй. Сиділа в хаті на своїм місці біля вікна, говорила мало, іноді тихесенько співала сумні-сумні жидівські пісеньки, і лише десь-колись підносила зір, похилений над шитвом, і водила ним по хаті, мов пташина, всаджена в клітку, немов дивуючися, де це вона й чому вона посаджена тут. Герш зразу навіть не завважав її. Коли принесли Менделя покривавленого й немов неживого, і вона разом із мамою припадала коло нього та заходилася плачем, видалася Гершові малою дитиною, на яку не варто було звертати уваги. Потім, пробуваючи частіше в їх домі, він рідко бачив її, бо вона зараз вечором ішла спати, а вранці виходила до склепу¹, для якого поста-

¹ Склеп — крамниця.

чала своє шиття. Аж раз, здибавши її на вулиці, Герш зупинився здивовано, мов перший раз побачив її. Була невеличкого росту, тонка й повільна в рухах, та той вираз тужливої задуми, який усе лежав на її лиці, поволі зачудував Герша.

— Ти Рифка? — промовив він до неї. — А я й не пізнав зразу. Бачачи тебе дома, я вважав тебе за малу дитину.

— Не займаю багато місця, — промовила вона, немов із жалем.

Герш усміхнувся.

— Куди ж ти ходила?

— Я тут шию для склепу. А ти що? Їздиш по селах? Ах, як я люблю село! Я в селі родилася, батько був орендарем. Поля, ліси, садки, — ах, як там гарно в селі! Я й досі згадую.

— А місто не тягне тебе?

— Що ж, тут тато й мама, то й я з ними. Я не жаліюся, заробляю тут і помагаю родичам. Лише тужно трохи.

— За чим? Може, там був який меламед, що впав тобі в око?

— Ні, ні. Багалось би подихати сільським повітрям. Тут якось душно.

— Поїдемо колись обое.

— Як мама пустить, то й овшім¹.

І на тім розійшлися. Гершко зрештою швидко й забув свою обіцянку взяти її з собою в село, та й не до того йому було, а вона також не згадувала про це мамі, боячись, що ця не дозволить. Мама так привикла бачити

¹ Овшім — з польського, значить — то гарно, то й радо.

її при собі, дивитися на неї й почувати її присутність, що, певно, не пустила б її з чужим парубком кудись у непевну дорогу.

Отак минуло літо, минула осінь. Під зиму Менделева слабість погіршилася. Він стогнав, невилічена нога гнила й наповняла хату неприємним сопухом, кашель докучав йому щораз гірше. Герш перестав ночувати в них, і в Менделевій хаті зробилося зовсім сумно й по-нуро. Одного шабасу, по молитві в божниці, до Герша підійшов знаний у Дрогобичі „реб Мойше“, якому, зрештою, цей титул давали лише задля його великої, сивої бороди, а який попри своє крамарство грав серед дрогобицьких жидів почесну роль шадхена, тоб то громадського сватача.

— Ти, Герш! — сказав він з якоюсь гумористичною погрозою.

— Чого? — відкликнувся Герш.

— Що ти собі думаєш?

Герш видивився на нього і, нарешті здецидований¹, сказав:

— Нічого не думаю.

— То-то я й бачу, що нічого не думаєш.

А це зле. Ніколи не вадить подумати.

— Про що ж мені думати?

— Як то про що? Скільки тобі літ?

— Двадцять п'ятий іде.

— З кляс² вийшов?

— Та вийшов.

— Від війська вільний?

— Не взяли, як бачите.

— Ще би не бачити! Нездара з тебе.

¹ Здецидований — рішившись.

² Виходити з кляс — значить ставати до військового побору.

- Як би взяли, я-б не плакав.
- А з Менделем що чувати?
- Та що ж, він лежить хорий, а його діла я веду.
- Платить тобі?
- Я й не впоминаюся, а зрештою маю свій маленький дохід збоку.
- Ну, ну, я вже знаю. А проте ти дурень!
- Всі ми в пана бога дурні.
- Не мішай сюди пана бога. Ти зле робиш, що лишаєш Мендлеву жінку й дочку без потіхи.
- Чим же я їх потішу? По кожній виплаті віддаю їм гроші з рахунку, та й що можу, те говорю їм.
- А чому перестав ночувати в них?
- Тісно там. Задуха. Хорий стогне й кашляє.
- А тобі те прикро?
- Ну, та все ж неприємно.
- А їм, думаєш, приємно, Хані та Ривці?
- Герш знов видивився на старого.
- Це ж їх муж і батько, — мовив він, — а я їм чужий.
- Хто ночує під моїм дахом, той мені не чужий. А знаєш, чому вони так посумніли в останні часи?
- Як мали не посумніти, коли старому що-раз гірше?
- Ні, не тому. Вони вже знають, що йому ліпше не буде. Ти причина їх смутку.
- Я? А то яким способом?
- А ти! Бо вони, обое старі, уложили собі, що ти візьмеш їх дочку, а тепер ти, очевидно, покидаєш її.

— Я візьму?.. Я покидаю?.. Реб Мойше, але я ж і не думав про женячку ані про Рифку.

— Я ж кажу, що ти дурень, стовп, туман! Двадцять четвертий рік переступив, і не думав! І що-день бачив перед собою таку красуню, як Рифка, і не думав!

— Хіба вона красуня?

— А хіба ти сліпий, та й не бачиш? Та то золото, не дівчина! Ти не варт її ноги цілувати.

— То, може, вона не прийме мене?

— Кажу тобі, що її батько й мати на тебе всю думку мали. А вже як старі скажуть, то так і буде. Хіба ти не схочеш?

— Та я... я не думав про це ніколи.

— Зараз подумай і скажи мені, чи маю йти в свати. Та й що тут думати? Ти ж багач, гроші маєш, на яке хочеш діло підеш і заробиш. А вона також дістане щось по батькові. Бери, не думаючи! А старому легше буде вмирати, як побачить її з тобою в парі.

Отак було уплескане Гершове весілля з Рифкою. Він якось не мав відваги придивлятися їй ближче, жартувати з нею, ані позволяти собі якісь вольності, як наречений з нареченою. Її батьки тішилися при кожному його приході. Старий Мендель велів переписати на нього свій контракт з військовою дирекцією. Хана вітала й пестила його, як сина, а проте все-таки він не відчував особливої радості та розкошів, пробуваючи в тім домі. Рифка була, як звичайно, ласкава до нього, усміхалася, мов місяць крізь хмару, але говорила мало і все сиділа, схилена лицем над своїм шитвом, як чиста меланхолійна поезія цієї хати.

Вони побралися, і кілька днів по їх шлюбівмер старий Мендель, благословляючи своїх дітей. Герш зараз перенісся з жінкою й тещею на інше помешкання, наняв два покої з кухнею, справив нове, хоч і скромне, умебльовання. Теща втішалася, але Рифка, як звичайно, була мовчазлива, нерухлива, і тільки її великі чорні очі дивилися кудись у далечінь, мов у тужливої пташини, замкненої в клітці. Гершові за кожним разом робилося жаль, коли заглядав у ті очі.

— Рифцю, — мовив він до неї, — що тобі таке? Чого ти така сумна сидиш?

— Я не сумна.

— А я дивлюся на тебе, і якийсь жаль хапає мене за серце. Так немов би я чимось скривдив, зневолив тебе.

— Ні, спасибі тобі! Мені нічого не бракує. Отак би часом на село поїхала.

Герш у найближчу суботу устроїв санну проїздку за Дрогобич, на Млиники, через Тептюж аж до Тустанович. Опинившись серед ліска, якого високі, дубові конарі¹ нависали над дорогою, обсипані снігом, як здоровенна шовкова коронка, вона почула себе задоволеною.

— Ах, гарно! — прошептала і, здавалось, мовчки впивалась красою зимового пейзажу; та поки доїхали до Тустановичів, їй уже захотілося додому.

— Чого будемо без потреби їхати так далеко?

— Яке далеко? А ти подихай цим повітрям, полюбуйся видом.

¹ Конарі — галуззя.

— Що за вид! — якось сквашено відповіла вона. — Нічого особливого.

Вернули додому. Герш уже тоді, в першій році їх життя, слідив крок за кроком, як оте, що йому справляло почуття жалю на її вид, отой вираз туги за чимось далеким і неосяжним, чого вона, мабуть, і сама не підозривала, — погасає, тратить свій блиск і переходить у якусь апатію. Вона цілими днями сиділа нерухомо біля вікна, покинула шитво, не займалася ніяким господарським ділом, ані кухнею, і німо та безучасно гляділа на вулицю.

Гершко, зайнятий своїми ділами, рідко коли, крім шабасу, проводив дні дома, і зразу не турбувався тим. Надія, що в Рифки незабаром уродиться дитина, яка оживить її, заставить більше рушатися й поратися, заспокоювала його. Притім же він не мав до жінки ніяких вимог, вона не потребувала нічого робити, теща сама заходила маленьке домашнє хазяйство, в якому йшло тихе, одноманітне життя.

Та з часом прийшла зміна. У Рифки родився син. Порід був дуже тяжкий, мучив її майже цілий день, і лише при допомозі лікарів можна було дитину й матір удержати при житті.

Коли Рифка видужала з породових болів, у неї появилися ознаки божевілля. Вона кілька разів поривалася з'їсти свою дитину, і мати мусіла взяти її до себе та найняти мамку, бо з Рифкою ані хвилини не можна було лишити її саму. Потім, десь так по році, коли хлопчик почав уже бігати й своїм гомоном заповняти хату, вона дуже полюбила його, пестила, цілувала, за для нього покинула навіть дотеперішню нерухливість, бігала й реготалася разом із ним.

Гершкові полегшало трохи на душі, і він тим упертіше занявся своїм заробітком. Достави до депа тяглися три роки, потім знайшлася ще одна подібна робота, і ще третя. Хоч зиск із них був невеличкий, а клопотів багато, все ж таки Герш почував себе задоволеним. За намовою своєї тещі, яка здавна марила про те, щоб мати свій sklep і урядувати за його прилавком, він заложив sklep з блаватними товарами¹, та ледве спровадив товари, вложивши в них половину свого капіталу, коли в ринку вибухла пожежа, що знищила також його sklep з товарами.

— Ні,—сказав він після цієї пригоди до тещі,—видно, не стелиться мені дорога до skleпу, і не хочу робити другої проби.

І він знов пішов по селах, скуповував худобу й висилав до Відня, возив сіль у гори, та все чув якесь незадоволення, мов не натрапивши досі на те, що властиво повинно бути його заняттям. Отак тяглося десять літ. В-осени 1859 року, переходячи Борислав, він побачив якусь нову, муровану буду обік села на толоці, і поцікавився, що це?

— Ах, це Домсова копальня,—сказав йому знайомий селянин.

— Домс? Це що за Домс?

— Це такий собі панок, прусак. Він, кажуть, був у Гамериці² і там придивився, як із кип'ячки роблять таке, як воду, і вживають до освітлення.

Герш не слухав довше й побіг стежкою через потічок до нової фабрики.

¹ Блаватні товари—мануфактура.

² Гамерика—Америка.

— Чи пан Домс? — запитав він заживного панка середніх літ, що ходив по будинку й голосним криком давав розпорядки, раз-у-раз лаючи „die dummen Polen“¹ за їх безрадість та слямазарність.

— Was wollen ²? — запитав він Гершка, побачивши його внутрі будинку.

Гершко підняв на хвилю капелюх і зараз наложив його знов на голову, і сказав, що зацікавився новим підприємством та хотів би оглянути його.

— Eintritt verboten ³! — гукнув Домс, виводячи його з будинку й показуючи напис над дверми. — Не вільно до середини. То мій секрет.

— Я не хочу вивідувати ваш секрет, — мовив Гершко, — але хотів тільки одне запитатися: чи справді з оцеї кип'ячки можна зробити чисту нафту?

— Авже ж можна. Dummer Jud ⁴! Ще й питає. Може, і ти хочеш братися до цього діла?

— Чому би ні? Мене вже давно кортить, і я пару разів пробував перетоплювати кип'ячку, але нічого з того не виходило.

— Певно, такому простакові, що не має поняття про хемію й хемічне чищення, ніколи нічого не вийде. Ходи сюди й подивися!

І він запровадив його до своєї фабрики, де стояв великий котел, повний кип'ячки, і обік кітла дистиляційний апарат. Він показав йому конструкцію й додав:

¹ Дурних поляків.

² Що хочете?

³ Вступ заборонено.

⁴ Дурний єврей!

— Dumme Polen von Galizien ¹! Мають тут такі скарби в землі й ані пальцем не кивнуть, щоб використувати їх. Preussen müssen kommen ², щоб їх навчити.

— Die juden könnens auch ³ — усміхаючися, докинув Герш.

— Пробуйте! Штуки немає ніякої, а продукція дасть певні зиски.

Це була перша лекція нафтярства, яку одержав Герш, і від тої хвили його доля була рішена. Він зараз же сторгував у бориславських селян у різних пунктах кілька часток землі, і зараз же уложив собі план копання. За його прикладом пішли інші жиди, і не минуло року, як усі бориславські толоки та пустарі — бо такі найлегше можна було купити — покрилися закопами, що робилися зовсім примітивно, руками, з боків замість цямрини обгороджувалися прутяними кошами й по кількох сажнях прокопу давали звичайно жилу, з якої йшла кип'ячка.

Ця продукція була легка й неризикозна, та й не дуже поплатна. Кип'ячка була т. зв. зашкірна, чорна аж густа. Жиди не вміли добре вичищувати її; виходила нафта жовта, каламутна, прудка на підпалі, небезпечна в своїх вибухах. Та швидко дистиляція зробилася кращою, і нафта пішла на торзі, витискаючи американську. Рівночасно з тим вичерпалася зашкірна кип'ячка; тисячі ямок, покопані скрізь довкола Борислава, давали чимраз скупіше того неапетитного, та корисного плину. Треба було копати глибше.

¹ Дурні поляки з Галичини.

² Прусаки мусять прийти.

³ Євреї можуть також.

Перше десятиліття тої експлоатації, роблене поспішно, з занедбанням усяких приписів гігієни й обережності, коштувало смерти тисячі робітників. Під напором підземних нафтових джерел, ями часто валилися, засипаючи робітників, багато гинуло в часі наглих вибухів джерела в кип'ячці; поліції і власті безпечно-сти не було ані сліду. Жиди стали всевладними панами в Бориславі, задержували в тайні тисячні свої занедбання та злочини. Герш вів перед у тім скаженім танці і ввесь увійшов у спекуляційну гарячку. Йому щастило в усьому. Коли деякі його конкуренти вкладали тисячі в гешефт і, прокопавши їх безуспішно та наробивши ще боргів, утікали з Борислава „без капців“, як жартували з них ріпники, то Гершові, який тепер у зносінах із заграничними фірмами самоправно прозвав себе Германом, не тільки на власних частках щастило докопуватися кип'ячки на десятім, дванадцятім чи п'ятнадцятім сажні; він закуповував також ями, розпочаті його збанкротованими конкурентами, і звичайно, прокопавши ще кілька сажнів глибше, таки докопувався кип'ячки. За його почином, і головно на його акціях, повстала велика дестильярня біля Дрогобича, перша в тім роді в Австрії, і здобула для бориславської нафти широкий торговий відбут на всю Європу. Герман Гольдкремер стався одною з авторитетних і впливових фірм у нафтовім ділі; капітали, які він пускав в оборот, робилися чимраз більші; якимось інстинктом, виробленим іще за либацькі часи, він відчував кожную добру кон'юнктуру в торзі, кожне корисне місце на терені. Йому завидували, різні конкуренти старалися наводити на нього всякі

клопоти, денунціювали його до суду за найменші надужиття в його роботах, та все те він умів поборювати, скрізь умів зробити лад і опанувати ситуацію.

І тепер, згадуючи це десятиліття гарячкової боротьби, Герман аж швидче задихав, аж стрепенувся в своїм кріслі. Гарний був час, пора ненастанного зусилля. Треба було день і ніч пильнувати, стояти на сторожі, оборонятися від несумлінних конкурентів, що сотки разів підкидали вогонь у його магазини, ушкоджували його апарати, підмовляли його робітників, навіть засідали на нього самого, бо в Бориславі в ту пору панувало право п'ястука й не щадило ані робітників, ані головачів. Та все те вмів Герман оминати щасливо, запобігаючи шкодам, підставляючи ногу своїм противникам, викручуючися від властей. Він не сипав грішми, як інші жида, коли їх прикрутить якесь лихо в відносинах до влади, не лякався чого-будь і скрізь умів показати себе чоловіком солідним і певним свого там, де інші тратили голову.

Він майже не жив у ту пору родинним життям. Не бував дома цілими місяцями, то їздячи до Відня, Вроцлава та Берліна, то працюючи на місці в Бориславі. Часом тільки він зідхав, згадуючи свою домівку, до якої його не тягло нічого. Жінка почувала до нього якесь обридження, викликане її хоробливим станом, і не любила й на очі бачити його, та й із сина він не зазнав потіхи. Те, що йому вважалося найпростішим, найнатуральнішим— дочекатися з сина такого ж ґешефтсмана, як і він сам, і гідного наступника його капіталів— подавало мало надії на справдження. Малий

Дувідко вже з самого малку був дивної хобливиої вдачі. Страшенно нервовий і дразливий, він у дитинстві терпів від нападів корчів, подібних до епілепсії, які мучили його до десяти літ і спиняли його духовий розвій. У тім часі в ньому розвилися жорстокі інстинкти: любив мучити звірів і людей, дивитися на терпіння й конання, обливав покоевих собачок своєї матери окропом, випікав їм очі, врізував вуха й хвости, і сердечно реготався при їх болізному скомлінню. Так само жорстоко він поводився зі слугами, з сусідськими дітьми; взагалі, скрізь, де він появлявся, ширився страх серед дітей; усі звали його не інакше, як стеклим¹ Дувідком, і тікали від нього, щоб не потерпіти від його диких капризів, що нападали його якомсь раптом, серед веселої забави та дитячого гомону. Герман мав багато клопотів із-за тих дитячих забавок свого Дувідка. То він, вітаючися з дівчинкою, яка йому дуже подобалася, покусав її лице, або запалить на ній сукенку² й плеще в долоні та регочеться, коли дитина верещить і в'ється з болю; граючись із хлопцями, він ні з цього, ні з того одного посадить у кропиву, або поб'є терном, або вдарить каменем у голову. Часто родичі поранених дітей тягали Германа до суду за пакості його сина й забороняли дітям ходити на забаву з ним.

На шостім році віддали Дувідка до василіянської школи, та й тут було не ліпше. Дувідко був тупої голови, притім упертий і непослушний, і ніяк не можна було відучити його

¹ Стеклий—скажений.

² Сукенка—спідничка.

від того, щоб не робив пакостей своїм товаришам. Він дер їх книжки, різав їх одержу, копав і смикав за волосся, кого міг попати, і виробляв тисячні збитки, що свідчили не так про його гумор, як радше про якусь брутальну дикість його вдачі й замишування до жорстокости. Вчителі упоминали його зразу лагідно, далі гостріше, а нарешті один, не можучи витерпіти з його збитками, які виробляв підчас години, велів ученикам простягти його на лавці й сам власноручно вліпив йому кілька тростинок у „стару паню“. Страшно було глянути, що діялось тоді з Дувідком. Зразу він немов сам собі не вірив, що його сміють бити. Дома його не карали за жодні пакості й навички, мати ще захвалювала його і вважала ці пакості за об'яв енергічної, самостійної натури. А тут нараз посміли, ще з такою церемонією, простягти його на лавку! Він розпучливо, закусивши зуби, боронився, відбивався руками й ногами, а далі, винявши ніж, який завше носив при собі, поранив руку одному з тих, що тримали його, і був би поранив ще й інших, як би учитель іззаду не вирвав йому ножа з руки. Коли ж удари залоскотіли на його тіло, Дувідко нараз замовк, поблід увесь і закусив уста аж до крови, і аж тоді, як його випустили з рук, оглянувся тупим зором довкола, заверещав страшенно й кинувся на землю в епілептичних корчах. Діти перелякалися, та не менше перелякався й сам учитель. Його почали трусити, відливати водою, але це не помагало нічого; покликали сторожа, і вчитель велів віднести його додому. Страх якого репету наробила Рифка, побачивши свого Готліба — бо так з великої любови вона кликала Дувідка —

в такім стані. Вона прибігла до школи й мало не видерла очей учителеві, а потім побігла на скаргу до ректора. Цей прийняв її не дуже то чемно, закидаючи їй, що розвезла свого сінка, як циганську пугу, і такого розпущеного та злобного хлопця вони не можуть стерпіти в школі.

— Але ж він хорий, хорий! — кричала Рифка, в якій серце рвалося на саму думку, що хтось міг доторкнутися до її божества.

— Коли хорий, то держіть його дома, — сказав ректор, — у нас не шпиталь, а школа.

— У вас не школа, а шкіродерня, катівня, — верещала Рифка. — Я вас до суду подам, я пошукаю свого права. Я вас навчу!

На цьому, однак, справа й скінчилася, бо в суді не прийняли скарги — тоді ще не розуміли науки без биття, — а Василіяни не прийняли Дувідка до школи. Він так і залишився в приватній науці.

— Пощо йому та школа? — говорила Рифка своїй мамі. — Він і без того все ліпше знає від них. Вони з одної зазисти знущалися над ним. Отже, я їм покажу, що він сам без них більше навчиться, як у їх дурацькій школі.

Дувідкові найняли приватного вчителя, але справа через те не посунулася наперед. До деяких предметів, головнo—до рахунків, його зовсім не тягло, і година рахунків бувала йому найтяжчою мукою. Тільки модні тоді кримінальні романи „Рінальдо Рінальдіні“ та повісті Ежена Сю, Габоріо, Монтепена й інших романтиків зацікавили його, і відтепер, увесь час вільний від пустого байдикування, він обертав на лектуру, від якої кипіло в його голові й бурилося в його фантазії. Батько, зрештою, не дбав про

його виховання. Він також був неосвічений і не відчував потреби книжки, та й знав притім, що Дувідкові ніякого спеціального, фахового знання не потрібно, бо він буде, мати гроші.

— Гроші — велика річ — говорив не раз Герман у своїм домашнім крузі. — Слухай, синку, гроші — то всемогучий пан! З грішми ти мудрий, а без грошей дурень. З грішми ти пан, а без грошей капцан. З грішми тебе шанують, а без грошей на тебе плюють.

— А мені про гроші байдуже! — мовив Дувідко.

— А чого ж тобі треба? Чим би ти хотів бути?

— Розбійником, — мовив, усміхаючися, Дувідко, — не для грошей, не для грабунку, що мені гроші? Візьму й закопаю в землю. А для самої небезпеки, для тих дивних пригод, що на саму їх згадку аж мороз іде по тілі. Оце мені життя!

— Ах, то рицарська кров! То рицарська кров! — шептала Рифка, подивляючи Дувідкові слова.

А Герман сміявся.

— Ну, ну, синку, тепер те не в моді. Ми також по-своєму розбійники, стоїмо на чатах, пильнуємо хвилі, плануємо напади й відбиваємо чужі, ставимо засідки й ризикуємо. То, синку, війна, в якій треба більше дотепу, хитрости, безоглядності й обережності, як у розбійництві.

— Але я тої війни не люблю, — скрививши рота, мовив Дувідко. — Я люблю, як щось живе треплється мені в руках, а я раз-за-разом затоплюю ніж у його тіло й сліджу його передсмертні судороги, і люблюся струмками гаря-

чої крові, що б'є ключем із його рани, і слухаю його передсмертного стогону й харчання. Оце приємність! Чуеш, що ти пан над життям людським, коли можеш відібрати його в кожній хвили.

Германові ніяково було слухати таких концептів, хоч він не вірив у їх серйозність та вважав їх вискоками тих розбійницьких повістей, якими зачитувався його син. Лише блиск його очей, дикий і кровожадний, коли його фантазія забігала на такі теми, велів бачити в них вплив дійсного нахилу його вдачі. Герман здвигав ременами і йшов за своїм ділом, а Дувідко довго ще з матір'ю фантазував на тему розбоїв і вбивств, і вона з подивом слухала його фантазій та все лише шептала:

— Рицарська удача! Що за рицарська удача!

— От дівтак, нехай фантазує!—мовив Герман, спльовуючи на підлогу, потім зажмурих очі й задрімав.

І сниться йому, що він лежить на зеленій мураві, пахучій подихами весни, а над ним висить ясне небо глибоко-блакитною безоднею. І мурава під ним, мов льодова крига, пливе кудись по якомусь невидному, безбережному морю. Його серце починає бити живіше, мов у чоловіка, що лежить, але рівночасно все його тіло таке ослаблене, знесилене, що він не може ворухнути ані рукою, ані ногою. І глядить угору й бачить, що край його голови виростає пальма й звішує над ним своє здоровенне листя, мов великий парасоль. А в тім листю ворухиться щось неясне, невидне в тіні листя, а помітне тільки якимись металевими відблисками, що пробігають від часу до

часу, коли те, неясне, частиною свого тіла висунеться на сонячне світло. Ах, тепер він бачить: це гадюка, величезна гадюка, Boa Constrictor, що склубився серед пальмового листа й оце, висунувши голову вниз і загнувши шию гаком, своїми пронизливими очима вдивляється в нього. Герман і собі ж не може звести очей від зору гадюки; його серце б'ється швидко-швидко — не знати, чи тривогою, чи радістю; ані думки про те, щоб тікати кудись, кликати помочи. І нараз лускіт, мов би з батога тріснув, гадюка випросталася і впала з дерева на мураву ось-ось біля нього, і на своїй шиї він почув холодний дотик її голови. І прокинувся.

— Ну,—вирвалося несвідомо з його вуст.

Перед ним стояв Дувідко, покритий пилом, задиханий і з густими рум'янцями на лиці.

— Це ти? — промовив Герман, окидаючи його очима. — Пішки йшов?

— Ні, верхи їхав. На буланім, — мовив Дувідко.

— І не скинув тебе?

Дувідко не відповів на цю невинну інсинуацію, але сів на ріг столу, мов на коня, і почав махати ногами.

— Може, що сталося дома, що ти приїхав? — питав Герман, не ворущаючися з фотелю й докінчуючи свою сіесту.

— Ні, не сталося нічого.

— А чого ж ти приїхав?

— Так собі. Нудно стало. Що мені робити?

— Що-будь роби, то не буде нудно. Ось тут до ведення рахунків здалась би ще одна сила.

— До ведення рахунків! — скрикнув Дувідко. — Ти ж знаєш, тату, що мені рахунки обридливіші від усього на світі.

— Попробуй, то швидко й засмакуєш.

— Ні, не хочу. Як засмакую, то візьмуся, а тепер не хочу.

— Ну, то, може, полізеш у яму?

Дувідко витріщив очі на батька. Така думка, щоб він ліз у яму, як простий ріпник, не приходила йому ніколи в голову.

— У яму? Чого?

— Копати, — з усміхом відповів Герман. — Коли тобі нудно — це найліпший спосіб. І небезпечно, почувеш, як заморока ходить по нафтовах жилах і булькоче й преться до стін ями. Ну, і плату дістанеш.

— А ти був там, унизу?

— Певно, що був.

— Ну, і що?

— І нічого. Побув, покопав та й виліз.

— Ну, то мені байдуже. Не піду. І загалом, тату... я хочу бути великим чоловіком.

— Добре, будь.

— І славним, голосним на весь край.

— Не знаю, на що це тобі придасться, але як хочеш, то будь.

— Чую в собі силу, відвагу, рішучість.

— То дуже красно. Лізь у яму й працюй.

— Тату, не смійся з мене. Мене пре щось, розпирає до якогось незвичайного діла, а ти мені: лізь у яму.

— Якого ж тобі незвичайного діла треба? Що ти можеш зробити незвичайне?

— О, зробити незвичайне діло! Певно, на це треба й незвичайного чоловіка, незвичайної вдачі. А все те в мене є. Мене роз-

пирають гадки. Якись високі бажання не дають мені спати.

— Скільки знаю,—мовив, усміхаючись Герман,—усе спиш міцно й хропеш, як жорновий камінь.

— Але й уві сні не покидають мене думки!—говорив Дувідко, не звертаючи уваги на батькові кпини.—Я би хотів видумати щось таке, чого досі ніхто не видумав, збудувати щось таке, чого ніхто не збудував. Я би хотів видумати чоловіка іншого, вищого по над те, що живе нині на землі. Щоб він плавав у воді, як риба, літав у повітрі, як птах, щоб міг піднятися на місяць, на сонце, пролітати всесвітні простори, як промінь. От це було би раз! Оце була би задача, гідна найбільшого філософа.

— Видумати це, Дувідку, потрапить і дурень, а зробити—от що трудніше. Та вже ж і повидумували всякі машини й до бігання, і до плавання, і до літання...

— Машини! Що таке машини? Ти її зроби, ти її монтуй, ти її обслулуй, а вона попсується—і ти стій, як дурень! Тьфу, паскудство! Тут не машин потрібно, а натуру людську перемінити, піднести на вищий ступінь! Ось що мені хотілось би видумати.

— А може би ти хотів дещо грошей?

— Нащо мені грошей?

— Ну, так, на цукерки, шоколадки.

— Що то, я дитина, щоб їв цукерки та шоколадки?

— Та хоч і не дитина. Все-таки б менше тобі нудилося, і ти не займався б такою філософією. Ну, але годі з нею. Мені пора йти оглянути роботу. Підеш зо мною?

Сонце починало хилитися з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим дощем на бориславське підгір'я, розсипаючися по сугорбах сірої глини, видобутої з глибочезних ям, розпалюючи тонкі, дротяні линви, навинені на корбах, заломлюючися й мигтячи всіми фарбами веселки на калюжах густої кип'ячки. Тягло душним, нафтовим сопухом. Меланхолійно поскрипували корби, якими спускано робітників у глибінь, або добувано знизу леп у кіблях. Поміж ямами вешталися тут і там дозорці, біля корб стояли робітники, і раз-у-раз то згиналися вниз, то підіймалися вгору, крутячи корбами; вся праця заховалася в глибінь землі, там у тісній, темній ямі, де блимали лише маленькі лямпочки, а заморока глухо белькотіла в підземних жилах.

Тут і там поміж ямами здійсмалися кошари або великі шопи, що були складами робочих знарядів та добутого матеріялу. Тут звичайно й самі робітники спочивали, дожидаючи своєї черги—йти в яму. Робили день і ніч, на „шихти“, кожна шихта по шість годин. Виробивши шихту; одні робітники виходили наверх, а інші йшли на їх місце на дно. При корбі один робив звичайно три шихти, тоб то 18 годин без упину; молоді хлопці, яких найчастіше уживано до цієї праці, в перших днях блювали від завороту в голові при тій роботі й часто падали знесилені, поки дозорець копняком не доводив їх до притомности.

— Не лежи, пся твоя мати!—кричав дозорець.—Хочеш у ямі хлопа задушити? Дуй, свиня, за штири шістки!

І хлопець хапався знов за корбу, якою млинковано повітря згори до ями, щоб виперти відтам удушливі нафтові сопухи.

Дзінь - дзінь - дзінь! Дзвінок з ями. І два парубки хапаються за іншу корбу, що стоїть на двох стовпах над ямою, і починають тягти вгору відро. Одне йде вгору, друге рівночасно в долину, і поки тут одне випорожняють, друге внизу наповняють. І так далі, також без упину вісімнадцять годин.

Герман із сином ішов поміж ямами, поміж довгими рядами отих корбарів, що раз-у-раз, мов автомати, хиталися, мірно кланяючись у пояс і знов простуючися. Їх видно було скрізь, куди оком глянь. Звиш десять тисяч ям на широкій леваді, прозваній Новим Світом, було в руху, і вся та левада виглядала, як велика нива, покрита отакими розхитаними людьми. Якийсь сонний понурий дух лежав над левадою. Лиш де-де в кошарах цюкали теслі, лагодячи нові цямрини для ям; у слюсарні біля Домсової фабрики пишуть і свищать циркулярки, гострячи знаряди до лупання каменя, який декуди попадається в ямах; дим чорними стовпами стоїть над дахами дистилярень на Волянці, і там, коло тих дистилярень, чути гамір і крики робітників, фірманів та факторів. Герман з залюбуванням роздивлявся по крайобразі, що для ока не проявляв нічого принадного, крім хіба темно-зеленого Діла, який закривав західню й південну часть обрію. Для нього цей крайобраз був найлюбіший з усіх, бо з нутра цієї землі плило його багатство. Зашкірна нафта вже давно вичерпалася, треба було йти глибше; тут появились багаті поклади воску, з якого

Герман надіявся великих зисків, маючи вже звістку про спосіб його чищення. Треба було будувати для цього нову дистилярню, ну, та це не біда. Аби тільки докопатися багатших джерел кип'ячки та покладів воску, аби тільки пустити діло в більший рух! Отой сонний супокій, що лежав над Бориславом цього літнього пополудня, дуже не сподобався йому; він радий би був, щоб тут стояв гамір, клеко-тіло життя, вершталися купи народу. Адже це джерело світла на весь край, джерело промислового руху. Невже все в Галичині мусить іти так сонно, мляво, так якимось по-патріархальному, немов би тим людям усе на світі було байдуже?

— Тато, чуєш? — промовив Дувідко.

— Дзвінок із ями. Ну, що ж у тім дивного?

— Алярмовий дзвінок.

Дзвінок над найближчою ямою зазойкав нагло якимось розпучливим голосом і нараз затих. До ями підбіг дозорець.

— Що там таке? — запитав тих, що крутили корбою.

— Не знати. Відро не йде.

— Обвалилася яма.

І дозорець живо накинув на себе пояс безпеки, засилив його за ливу й ступив у відро.

— Спускайте! — мовив до тих, що стояли при корбі. За хвилю щез у п'їтмі, лише світло лямпочки, яку мав при поясі, мов червоний черв'ячок, мигало иноді з глибокої п'їтми й знов щезало в ній.

Уже десятий, уже двадцятий, тридцятий, сороковий сажень. На п'тдесятім сигнал — тягти назад.

— Що там таке? — запитав Герман дозорця, коли цей появився на світло.

— Завалилася, — сказав він коротко. — Нафта виперла стіну й залила все до самого споду. Двадцять сажень криниці.

— Ну, слава тобі, боже! — мовив Герман. — А б'є ще джерело?

— Сильно б'є. Бачите, я до половини мокрий, поки підтягли. Ще хвильку, було б і мене залило.

— А копач?

— Ну, що про нього й балакати! — І він махнув рукою.

Герман також махнув рукою й пішов далі. Що значить копач, коли нове джерело нафти відкрилося? Що значить одне життя людське, а хоч би й сотки й тисячі їх, де ходить о отворення нових жил земного багатства, з яких попливе користь на многі покоління? Зрештою, копач погіб через власну необережність, — чом не сигналізував швидче? А втім хто там буде питати за копачем! Пусте діло! Не він перший, не він і останній.

І Герман ішов далі. Нині, очевидно, щастилося йому, бо з кількох ям подоходили до нього вісті, що показалися незвичайно багаті джерела нафти. Він радий був тому, та проте в кожній кошарі докладно переглядав рахунки, копальняні знаряди, млинки, линви, — любив порядок і точність. І робітників розпитував, чи не кривдять їх дозорці.

— Та що нас мають кривдити, — сказав один зачорнений, як дідько, що, тільки що вилізши з ями, лежав на землі й важко ди-хав. — Най бога просять, щоби ми їх не кривдили, бо з нами нема що зачіпатися.

В кошарах, при вогнищах, що розпалювалися на ніч та тліли й увесь день, де робітники курили люльки та варили собі страву або пекли бульбу, ішли між ними веселі та свобідні розмови. Одні оповідали про свою домашню мізерію, про сварки в родині, про процеси та військові езекуції по селах. Інші згадували залюбки про давніх опришків, що мстилися на злих панах, оповідали дива про Довбуша, що скрізь позакопував скарби, про велетнів, що став на однім версі й відци подавав топір другому, що стояв на другім версі. А всі вони хвалили Борислав.

— То наш тато, наш опікун! — говорив один копач. — Що мені тепер пан і його оконом? Я їх і знати не хочу й на роботу до них не піду. Я тут маю ринський, а при камені й півтора ринського на день, а в пана за день косовиці по штири шістки. І навіть горілки не дасть. Хай собі шукає дурних.

— А в йиму не лечно¹ лізти? — питає якийсь патлатий гуцулик, що недавно прибув у „Буриславку“ та не міг іще відважитися лізти в яму.

— От дурний! — відповідає копач. — Чого ж має бути лячно? Робота, як робота.

— Але може обвалитися або кип'єчка залле, йик² вібухне. — мовить гуцул.

— Овва, та що з того! Смерть, як має постигнути чоловіка, то постигне, хоч ти й за піч сховайся. Адже нас тут працює зо п'ятдесят тисяч, а як десь коли одному чи двом притрапиться нещастя, овва! Чого тут лякатися!

¹ В яму не лячно.

² Йик—як.

— А ти вважай,—кидає своє слово інший, плакаючи люльку,—що ти тут свободний, як птах. Батько тебе не лає, мачуха не пилить, ніхто тобі в ложку не заглядає. Що заробиш, те твоє, робиш собі з тим, що хочеш.

— У мене жінка й діти,—відмовляє гуцул,—мені аби заробити на податок, та й додому.

— То лізь у яму, бо так наверху при корбі не швидко заробиш.

— Відав, шьо мусю,—мовив гуцул,—хоч боюси, ой, мамко моя, йик боюси тої йими!

Всі присутні сміються, а гуцул, плакаючи люльку, все повторяє:—Боюси, тай шьо ми зробиш! Все ми си здає, шо йик у ню влізу, то вже бірше світа не побачу.

Герман, проходячи попри ями, не раз залюбки підслухував такі розмови і всміхався. Це ж було свідомство тих простих людей про добродійство нового елемента в їх життя, промислового руху. Він дає їм можливість вийти зі старої тісноти та безрадности патріархального життя, пізнати більше світу, розвинути свою волю. Що з того, що сотки тисячі їх погинуть або зведуться ні нащо! Без того ніяка переміна в суспільному життю не відбувається, та й без того чи менше б їх пропало в домашній глуші? Герман був чоловік практичний, далекий від усякого сантименталізму. Як генерал в часі битви бачить тільки свою мету й старається осягнути її, хоч би скільки його людей упало, так само й він при своїх промислових спекуляціях. Дбати про якусь особливу безпеку робітників, про те, щоб стіни ям були солідніше оцямровані й не валилися, він не вважав себе в обов'язку. Хай про це дбає поліція! Як вона накаже, то й

зроблю, а так нащо мені зайвого кошту? А робітники все знайдуться.

Ось зміна шихти. Зазойкали дзвінки по кошарах, і з ям почали витягати копачів. Вони були звичайно цілі мокрі від поту і, виринувши на світ, довго видихувалися після задухи, яка, не вважаючи на помпування повітря згори, стояла особливо в глибших ямах. Біля ям іде гамір, дехто жартує собі з тих, що вилізли, а ті, що тепер на черзі, приготовляються іти на низ.

— Glück auf¹, товариші! — гукають їм ті, що лишаються на версі, і звільна ями знов проковтують тисячі людей.

— Glück auf! — повторяє й собі ж Герман. — Так і треба! Нехай ідуть, нехай коплять і викопують це джерело світла. І їм самим з часом ясніше стане в їх безпросвітній пільмі. А втім, стане чи не стане, для мене головна річ — розвій моїх діл.

— Тато, — озивається Дувідко, — а пощо тобі так убиватися при цих ділах?

— Як то пощо? — дивується Герман. — Хіба тут може бути питання?

— Я не бачу ніякої ціли. Мені обридливо дивитися на це.

— Що ти розумієш! — мовить Герман. — Ти ніяким ділом ще не займався, то й не знаєш, як воно захопує чоловіка. Хоч би він і не бачив ніякої іншої ціли перед собою, а для самого діла, для оказання своєї сили й зручності він працює далі. Аби щастя вхопити в свої руки. Та я надіюся, що й ти, раз засмакувавши, набереш охоти до діла.

¹ Щасливо.

— Ні, ніколи не наберу!— мовив Дувідко.— Нудно це все. Та й пощо? Пощо мені бути багатим?

— Щоб панувати над людьми. Щоб бачити, як вони хиляться перед тобою, готові віддати тобі на услуги свою силу, свій розум, свою науку, щоб тільки запопасти твоєї ласки. Ти ще не розумієш, сину, яка це розкіш — почуття своєї сили, в тій певності, що як я захочу, так воно й станеться, хоч би там люди надривалися й гибли для мене.

— Гоїв не жаль,— мовив Дувідко, мов із задуми.— Вони брудні й вонючі.

— То би ще байка, що брудні. Гірше те, що дурні. То єсть для них гірше. Ади, як вони лізуть у ями й гадки не мають, і задовольняються мізерним заробітком, який тут же зараз і пропивають. А могли б були давно робити це для себе й дороблятися капіталів. Адже це їх ґрунт був. Вони бачили, як із нього скрізь виступає кип'ячка, і кляли його та й кляли свою долю, що їх посадила на таким ґрунті. А придивитися до тої мази, довести її до вартости — борони боже! Сотки літ вона була для них лише завадою. А тепер, бач, вона ожила й їх поперед усього змела з землі. Вони попродали свої ґрунти за півдармо, пропили гроші, а тепер, як непришні, ідуть у нас шукати заробітку. Земля, їх земля мститься на них, проковтує їх день за днем. І мені не жаль їх. Дурному так і треба.

Отак розмовляючи, вони під захід сонця вийшли аж на Волянку, де стояв головний Германів магазин, була контора і в ній сидів завідатель Германових копалень. Власне почалася виплата робітників, що купами приходили з

різних часток, весело гуторячи звичайно від пробування в атмосфері лепу, воску й кип'ячки— від ніг до голови чорні, як дідьки. В канцелярії був натовп, ішов гармидер і брязкіт дрібних грошей; ждучи своєї черги, юрба робітників стояла перед дверима канцелярії й гомоніла.

— Добрий вечір вам!— промовив Герман, наближаючися до них.— Ну, що чувати?

Робітники поздіймали капелюхи, та зараз же й повкладали їх на голови. З жидом вони не церемонилися, говорили сміло, не так, як з першим-ліпшим паном.

— Та гаразд би було,— сказав один із них,— коби в ямах безпечніше було. А то йде чоловік до неї, та й свого життя непевен.

— Ну, що я на те пораджу?— мовив Герман.

— Треба би міцніше цямбрувати ями.

— Я вже наказав. Тут заложимо варстат, нехай роблять цямрини, скільки треба.

— А? інші жида й слухати не хочуть про дощані цямрини.

— Бо капцани,— згідно мовив Герман,— бояться кошту, а про людську безпечність їм байдуже. А я не хочу, щоби в моїх ямах люди душилися та гибли.

— Дай вам, боже, здоров'я, пане Гольдкремер. Ми в вас не маємо кривди.

Обступили його зо всіх боків, пішли жарти та оповідання.

Дувідко тимчасом пішов далі дорогою й зайшов у ліс. Він ще не був у ньому ніколи й інстинктивно якимось жахався його. А ліс стояв чорною, велетенською стіною, вкриваючи гору геть аж до найвищого верху. Війшовши стежкою якийсь шматок дороги, Дувідко почув

себе, мов у бочці. Хоч на дворі було ще добре видно, тут стояла вже нічна пільма. Дувідко зупинився й почав прислухатися. Над лісом стояв глухий гомін, де-не-де скрипіли ялиці, розхитані вітром, зовсім нечутним унизу. Заскиглила сова в верховіттю, а друга захихоталася жасно десь у дуплі під корою. Захрустіли внизу гілляки, і Дувідко затерп, задрижав усім тілом і пустився що-духу тікати з лісу. Сам не знав, чого боявся, але тікав, спльовуючи що-хвилі на боки.

— Ну, ліс! Хай йому всячина! Страшно тут,—шептав він, опинившись ва вільнім полі.—Я би тут не ночував! Здається, що згиб би зо страху.

Звільнив кроку. Стояв на високім склоні гори, куди вела стежка, і дивився на Борислав. Сумерк покрив уже село, огорнув його густою смердючою парою, що ніяк не хотіла підійматися під небо й очистити повітря внизу. Крізь цю пару де-де проблискували, мов вовчі очі, вогневі ватри в кошарах, а на дальшій обрії на північ миготіли світла в вікнах селянських хат. Дувідко думав щось, надумався і, не гаючись, спустився стежкою з пригірка, перескочив потічок, що вився й шваркотів у його стіп, і попростував до Борислава.

Вже й ніч надійшла. Герман сам вернув до Борислава, думаючи, що син перед тим вернув додому, але там не було його. Були натомість свіжі листи, замовлення на нафту й на віск, якого рафінерію треба було робити якнайшвидче. Герман засів зараз писати листи. Упоравшись з цією роботою, подзвонив і запитав у слуги:

— Дувідко ще не прийшов?

— Ні, певно, буде в касині на вечері.

— Ну, ну. Піду й я туди.

Він одягся й пішов до касина. І там не було Дувідка, та він не дуже турбувався цим. Адже не згубиться ніде. Походить та й верне незабаром.

Він засів до вечері і, поки приготували йому пару котлетів, сів під вікном і дивився на ту часть Борислава, де лежала головна група його копалень. Кошари з високими дерев'яними вежами бовваніли в сивому тумані, мов пеньки здорового зрубу, а десь-колись унизу проблискували світла ліхтарень, коли хтось ішов з кошари до кошари. Протяжно зстогнала свиставка в далекій дестиллярні, і пугач запугував на старій вербі тут же над дахом касина. У Германа пробігла дрож по за плечима.

— Гарна птиця,— буркнув він сам до себе,— а чомусь ніколи не можу її чути без жаху. Чи справді вона ворожить якесь лихо? Тьфу, і сам не вірю тому, а чогось страшно. Така вже дивна людська натура.

Та в тій хвилі бухнув здоровенний сніп проміння від землі аж під небо, і щось глухо загучало, мов із горла десяти волів. Потім піднялося величезною лійкою вгору криваве полум'я, почувся тріск розваленної й горючої кошари,— в ямі наступив вибух. Бовдурами за клубився над ямою густий, удушливий дим, якого важку масу знизу лизало полум'я.

— Моя яма!— скрикнув Герман і зірвався з місця, щоб бігти на пожежу. Вхопив капелюх і погнав що-духу. Недалеко бігши, здивав Дувідка, що, задиханий, заляканий, біг йому назустріч.

— Ти тут? Де ти був?— запитав батько.
— Де був? Був у лісі. А бачиш фейерверк?
— Бачу, та це ще байдуже, аби вогонь лише не розширився.

— Куди йому ширитися? Яма далеко від інших.

— А все-таки треба побігти. Чи не спав хто в кошарі?

Дувідко не сказав нічого. Та коли прибігли на місце, вже робітники з сусідніх кошар працювали, закидаючи пожежу глиною, а інші з недогарків кошари виносили трупи робітників, що спали там, були захоплені вибухом, обризкані гарячою кіп'ячкою й майже моментально подушені полум'ям. Дальшої безпеки не було. Герман зідхнув важко, дивлячися на обгорілі тіла робітників, але Дувідко розсміявся істеричним сміхом.

— А бачиш, бачиш, як вони тепер виглядають?— говорив до батька, заходячися від сміху.

— Бідні люди,— мовив Герман.— Що то може необережність! Допустили вогонь до ями, та й самі потерпіли.

— Та не допустили, це я сам підкинув,— мовив Дувідко.— Хотів побачити, як позриваються від гуку та почнуть утікати, а вони поснули твердо, та й не чули гуку.

Герман перелякався і, кинувшись до сина, затулив йому рота:

— Та чи ти здурів та й голосно признаєшся? Хочеш, щоби тебе арештували за підпал? От іще дурень!

— Овва, що мені зроблять! Я собі для забавки,— мовив Дувідко, здвигаючи плечима.

— Але ж живі люди! Посиротив діти!— мовив Герман,

— Овва, яка шкода! Що вони варті всі на купі? Мені їх не жаль. А варто було подивитися, як вони побудилися серед вогню і, мов безумні, кидалися на всі боки. Один, осліплений полум'ям, просто бовтнувся в горючу яму. Ха-ха-ха! Це був вид, якого не забуду ніколи.

Та Герман, ще раз затикаючи йому рота, потяг його з собою до касина і, не чекаючи вечері, сів із ним на візок та почав що-духу гнати до Дрогобича. Коли виїхали за Борислав, він оглянувся й бачив ще лиш вогняні недогарки кошари. Полум'я погасло. Він зацмокав і, обертаючися до сина, сказав:

— Ну, чи не збиточник ти? Адже як би хто почув, що це ти зробив, то небагато й хибувало би, щоб і мене з тобою кинули в той вогонь. І що б було тоді?

Дувідко здвигнув плечима й почав свистати.

V

Минуло декілька місяців. У Бориславі знов починався оживлений рух. По десятилітній „нафтовій гарячці“, що якийсь час почала вже була притихати, почалася воскова гарячка. Бориславська нафта стратила деякі ринки на заході, виперта звідци американською; Угорщина виключила в себе галицьку рафіновану нафту і, побудувавши свої рафінерії, брала з Галичини лише сирівець. Доходили чутки про величезні нафтові джерела за Кавказом і про те, що спілка заграничних капіталістів робить величезні приготування для експлоатації тих джерел на таку скалю, про які досі не марив ніхто ані в Європі, ані в Америці. Галицькі

нафтярі похнюпилися й не ждали собі добра від такої кон'юнктури, обмежували продукцію, боячися краху. Але віск земний не мав конкуренції. Завдяки працям бельгійського хеміка Ван-Гехта спосіб його чищення й приготування для фабрикації свічок був удосконалений, і віск пішов угору. Германові Гольдкремерові пощастило законтрактувати Ван-Гехта на директора для великої рафінерії воску, яку він збудував біля Дрогобича, і він розпочав фабрикацію цього нового товару на великі розміри.

Йому вдалося закупити в Бориславі значні засоби сирого воску в таких магазинах, де він лежав без ужитку; закупив їх у недогадливих нафтярів по дуже низькій ціні й пустив свою фабрику в рух. Товар пішов над сподівання добре, замовлень приходило чим раз більше і з Німеччини, де якась велика спілка капіталістів заходила увільнити німецький торговий ринок з-під американської переваги, і з Росії. Ходило тепер про можливе збільшення власної продукції воску та про можливе дешеве за купування його в інших фірм, поки ціна сирівцю не підскочить, і тут Герман розвинув діяльність з тою енергією, яка характеризувала його за молодших літ. Він перенісся до Борислава, день-у-день бігав по всіх магазинах, наглядав усі ями, в яких докопалися воску, переводив сотки дрібніших і більших умов на його доставку й силкувався зібрати весь цей артикул у своїх руках. Приходилось пару разів розбивати готові вже консорції капіталістів на будівання нових рафінерій, приходилось перетягати на свій бік, навіть приймати до спілки з собою деяких властивців

що в своїх ямах натрапили на значніші воскові жили, а притім треба було дбати про скорий транспорт матеріалу й про тисячні дрібниці, які надавав сам хід роботи. Герман постарчав усьому, був скрізь, де насувалася якась трудність, і ще знаходив час лазити особисто по ямах та досліджувати при допомозі спеціаліста-геолога, спровадженого зі Львова, де би можна надіятися багатших покладів воску. В тій ненастанній біганині, в тім напруженню всіх своїх духових і фізичних сил він почував те задоволення, що одне може заповнити життя живим змістом та дати йому змисл і мету.

Одного дня, коли „пан інженір“ уже виїхав був до Львова, Герман не видержав і вже сам, без його приводу, спустився в одну яму, на яку чомусь мав велику надію. Ця яма лежала на самім краю його парцелі й припи-рала безпосередньо до громадської толоки, якої окружна власть чомусь не дозволила продавати нікому. Германові від самого початку „воскової гарячки“ видавалося, що тут, під цею голою толокою де-куди зовсім лисою, а де-куди в видолинках порослою тернами та песьою травою, тут, унизу, мусять лежати багаті скарби, які природа заздрісно ховає від людського ока. Він велів копати яму так близько своєї границі, як тільки дозволяв урядовий припис, і стратив на ту саму яму, доведену до 80 сажнів, уже кільканадцять тисяч, але досі зовсім безплотно. Та Герман не тратив надії й оце другий чи третій раз надів на себе ріпницьку блузу й велів спустити себе помалу вниз, по дорозі скрізь обмацуючи цямрини, чи де не загнулися під на-

пором воску, нюхаючи на всі боки, стукаючи та гукаючи, чи не почує щось такого, що навело б його на щасливий слід. Та ні, яма була глуха й німа, не давала ніякого знаку. Ось Герман уже опинився на дні і, важко дишучи, почав лямпою освічувати, шпортати та обнюхувати стіни. В ушах його шуміло—знак, що воздух у ямі був спертий. Та ні, не те лишень! Звідкись, очевидно, віяло холодним газом! Мав би це бути який знак? Герман ще раз похилився до стіни, з якої йшов той газ, ще раз наблизив до неї лямпу й побачив у ній тоненьку, як нитка, розсілину, що зигзагуватою лінією скісно бігла знизу вгору й губилася в пільмі. Він притулився до тої розсілини й почув зовсім виразно: дме з неї вонючий дух! То не нафта, бо та давно проламала би стіну й бухнула би в яму. Це тверде тіло—очевидно, віск! Це той скарб, якого він шукав, і який дасть йому нову силу. Він аж захлипав зі зворушення й подзвонив, щоби тягли його вгору. А коли його витягли наверх, він був увесь задиханий, аж душився, і не міг сказати ані слова. Робітники, що працювали при корбі, підхопили його за підруки, відв'язали від линви й хопилися натирати його водою, думаючи, що він умліває від задухи, але Герман, ще не можучи встати з землі, затріпав руками й ногами.

— Ні, ні, мені нічого!—скрикнув він уриваним голосом. — Біжіть, кличте мені обер... оберштайгера! Живо! Живо!

Не минуло півгодини, а вже Герман був по нараді з оберштайгером. Та й що було тут нараджуватися? Герман ані слухати не хотів скептичних уваг оберштайгера, що там

у тій ямі, нема ані сліду воску, що поклад глини, який там надибано, по всіх геологічних познакам виключає віск (це вже оберштайгер повторяв фрази пана інженера), і що це буде ще одна даремна робота. Герман лиш руками тріпав на таке балакання.

— Що ви плетете! Що плетете! — кричав він. — Я вам кажу, зараз робіть штольнію в тій стіні, що до толоки! Зараз робіть. Там віск, чути газ, що віє з розсілини. Там віск, багато воску, будете бачити!

— Про мене! — відповів оберштайгер, похитавши головою. — Але це не наш терен.

— Що вас то обходить? — закричав нетерпеливо Герман. — Хто вас про те питає? Ви робіть, що вам кажу, а тереном не турбуйтеся. То вже моє діло.

І за дальшої півгодини вже над ямою цюкали теслі, роблячи цямрини до штольні, а в глибині працювали оберштайгер і два робітники, прорубуючи в глиняній стіні простору позему печеру. Ледве пройшли отак два сажні, в печері показався віск, — мало сказано, по відлупанню глиняної брили одної, другої, третьої — вся дальша стінка зажовтілася, показалася одностайною верствою воску, якої грубости, ані глибини не було можна дошукатися.

Герман так і знав. Він, досі не обідавши, ждав біля ями, не скидаючи з себе гірничої блузи, надітої поверх його звичайного убрання. Скоро почувся знак, що докопалися до воску, він велів спустити себе знов на місце праці. Опинившись на дні ями, він зараз скочив у штольнію і, схиляючися в ній до половини, коли робітники ще вбивали останні бруси в шпуги повкопуваних стовпів, побіг на

світло, що горіло при кінці штольні. Тут був оберштайгер ще з одним ямарем, і обчищували від глини решту воскової стіни. Герман аж скрикнув з радості.

— А що, не казав я? Не моя правда?— мовив він радісно, оглядаючи воскову брилу, відкриту в маленькій частині, що визирала з глини мов зеленкувата скеля, мармуркована темножовтими жилками. Він доторкався до неї пальцями, що застрягали в м'який віск, обнюхував її, цмокав раз-по-разу, мов би хотів сказати: нівроку тобі! Потім узяв довгий сталевий прут, що стояв у куті штольні, і рішучим рухом руки застромив його в воскову брилу, але півтораметровий прут потонув у восковій масі увесь, і Герман силкувався віпхати за ним ще й свою руку аж до ліктя, але твердої глинки чи опоки годі було домагатися.

— А що, бачите?—знов з тріумфом промовив Герман, обертаючися до оберштайгера.— Бачили коли таку жилку?

— Гратулюємо, гратулюємо!—мовив оберштайгер, стискаючи подану Германом долоню. І інші робітники наблизилися до нього.

— Дай вам, боже, щасливо, пане Герман! Бог вам то дав за ваше добре серце.

— Богу дякувати!—відповів Герман, здіймаючи капелюха з голови.— Та й вам усім спасибі за роботу.

І Герман видобув із-за пазухи шкіряну теку й дав оберштайгерові 20, а обом робітникам по 10 ринських на руки.

— Це вам тимчасом,—сказав він.—Тільки прошу вас, мої любі, не розголошуйте якийсь час нікому, що ми тут знайшли. Знаєте, у нас люди завидющі. А є й такі, що собі тим не

поможе, але радий іншому пошкодити. Прошу вас, заховайте це в тайні. Я платитиму вам потрібну платню за щоденну працю в шахті, а потім, дасть бог заробити на ній, то будьте певні, я вам цього не забуду.

Робітники, раді так несподіваній щедрості Германа і його обіцянкам, кланялися й прирікали мовчати, а Герман велів при собі вилупити першу брилу воску, велів подати її в відро й з нею разом велів тягти себе наверх.

Германові надії оправдалися вповні, ще й над сподівання. Воскова жила, чи „матка“, як звали її ріпники, оказалась нечувано великою й багатою. Завглибшки мало не на два сажні, вона тяглася в шир і довжину невідомо як далеко, розгалужувалася, заповняла глибші видолінки в опоці, то знов розбігалася тонкими жилками в різні боки, до інших подібних „маток“. По вичерпанню головної жили, що дала пару тисяч сотнарів воску, Герман велів гнати штольні за ходом тих менших жил. І тут йому щастило: очевидно, випадок напровадив його на один із центрів воскових покладів.

От тепер пішла його фабрика! В ямі і в її бокових штольнях працювало що-день по 20, далі по 30 і по 50 робітників, в міру того, як розширявся простір, зайнятий штольнями під землею. І на Германовім ґрунті знайдено воскові жили, хоч не такі багаті, як на громадській толоці. День-у-день десятки возів, навантажених здоровими, в форму бочок витисненими брилами воску, тяглися з Борислава до фабрики, а з лісів і з Дрогобича везли терті ялиці та дубові стовпи на цямрини нових штолень.

А Германові конкуренти аж вилися з за-
висти над його фортуною. Вони зразу й не
завважили нічого, бо Германові робітники
справді держали язика за зубами; але швидко
почали бігати глухі чутки, що Герман знай-
шов незвичайно багату воскову матку й бере
з неї тисячі сотнарів воску. Пішли розмови й
сплетні, головню коли нові слухи донесли, що
та нечувана матка знайдена не на Германовім
ґрунті, а на громадській толоці. Зараз поле-
тіли доноси до староства в Дрогобичі, але тут
мало що зискали: Герман давно вже виведнав
собі в старостві дозвіл копати штольні під
громадською толокою, не порушуючи її зверх-
нього посідання. Говорили, що такий дозвіл
коштував йому пару тисяч, але Герман на це
все сміявся й не відповідав нічого, або по-
просту покликався на *Schurfgesetz*¹, яким таке
поступування дозволене.

Особливо Іцко Цаншмерц мав здавна за-
взяття на Германа. Це був високий, рудий чо-
ловік з віспуватим лицем, з рідкою бородою
й одним вусом, бо другий на поритій віспою
верхній лівій губі не ріс і зазначався лише
тут і там рідкими волосками. То був мовчу-
щий, сердитий чоловік, якийсь невдачник,
котрого доля ввесь вік гонила з кута в кут.
Він був зразу орендарем, і оженився з дуже
гарною дівчиною, дочкою іншого орендаря,
яка надіялася в нього значного маєтку, і в якій
крові горіла ненаситна жадоба життєвої роз-
коші. Вона, занудившись від перших днів
подружжя зі своїм понурим та поганим чолові-
ком, намовила його відпродати оренду й пе-

¹ Копальняний закон.

ребратися до міста та взятися до торгівлі. Іцко послухав жінки, в якій здужав при її ближчій пізнанню пристрасно закохатися, і вволив її волю. Та ледве осіли в місті, ще Іцко не встиг винайти собі якийсь відповідний ґешефт, коли його жінка, у змові з одним гарним офіцером, обікрала свого мужа з усіх його грошей і драгнула з ним до Америки. Це була тоді новина в Галичині, і збудила загальну гутірку. Даремні були Іцкові телеграми та покликана поліційна поміч; офіцер незабаром вернув, але Іцкова жінка, в якій він вимантив усі гроші й яку без нічого лишив у Гамбурзі, з розпуки скочила в Родан і втопилася.

Іцко, затиснувши зуби, боровся з долею. Замкнув у собі своє горе, заціпив уста і дбав, бачилось, лише про одне, щоб удержатися на своїм становищі, не потонути в вирі життя. Та йому не щастило. Люди дивилися на нього, як на заповітреного, обминали його склеп, і він мусів спродати все, щоб рятуватися від повної руїни. Зліквідувавши свою мізерію, він подався до Борислава, притягнений загальною тоді гарячкою нафтовою, і кинув останні свої гроші в той шалений вир. Щастя почало грати з ним, раз усміхалося до нього, наповняло його ями кип'ячкою, та рівночасно не з одного, то з другого боку напускало на нього різні клопоти: то найкраща його яма завалиться, то робітники збунтуються, то конкурент підставить йому ногу,—все немов на злість йому. Отак він уже п'ять літ бився в Бориславі, держався в ряді й ніби то мав успіхи, дехто навіть завидів йому і вважав його багатцем, але він сам найліпше знав важкість

свого положення, сердився на свою долю, громадив у своїй душі злість і завзяття і з затисненими зубами бігав по Бориславі ніби то за ділом, а найчастіше лише, як той павук, що замість меду збирає отрутні соки.

Герман Гольдкремер, від першої появи Іцка в Бориславі, стояв йому найбільше в дорозі. Все, все в Германа було ненависне Іцкові: і та його йовіяльна ляпідарність¹ у висловах, що свідчила про певність себе й внутрішню силу, і та прямота його планів та ділань, і поперед усього той шалений, а так незаметний, нерекламований успіх кожного Германового підприємства. В почуттю своєї нижчости, свого безсилля й ненастанного роздрознення, Іцко дивився на Германа, як на свого особистого ворога, як на якусь елементарну силу, що ось-ось навалиться на нього й здушить його. Це почуття мимовільного жаху ще загострювалося до якоїсь божевільної ненависти, коли Іцко бачив, що Герман, зайнятий своїми ділами, навіть немов не підозріває його ворожнечі, не завважає його на світі. Це вертіло Іцка, мов хробак у серці. Він навмисне не раз підсувавсь Германові під очі, зачіпав його гострими словами в касині, розносив про нього погані сплетні поміж нафтярами, та Герман немов і не чув нічого й збував його дотепними жартами, від чого Іцко ще дужче сердився.

Бувають такі ненормальні, кліщові натури, що ні з цього, ні з того мусять причепитися до сильнішої, багатшої індивідуальности і ссати, томити та путати її, — іноді своєю любов'ю, іноді ненавистю. І Іцко належав до таких

¹ Спокійна стислість.

натур. Зосередивши раз усю гіркість своєї душі, всю свою ненависть на Германовій особі, він дійшов до того, що метою своєї діяльності, замість шукання зиску, зробив майже виключно старання зробити як-найбільше пакости своєму противникові. Він надсилав шпівонів у його кошари й фабрики, і про кожне найменше надужиття доносив безіменними листами до влади; збирав відомості про його домашнє життя—і також уживав їх на кування всяких сплетень. І в самім веденню нафтьарського діла він старався, як і де можна, підкопатися під Германа.

От і тепер, коли по Бориславі пішли чутки про величезну воскову матку, віднайдену Германом у парцелі біля толоки, Іцко пригадав собі, що й на його парцелі сумежній з Германом, є стара, давно вичерпана від нафтових засобів яма, хоч і не така глибока, як Германа; її було доведено лише до 50 сажнів. Тепер його опанувала думка—копати в цій ямі далі вглиб і ступнево гнати в боки штольнями, бо ж, певно, воскова жила не обмежується на саму Германову парцелю. Зі звичайним своїм завзяттям він зібрав робітників, і почалося копання. Справді, вже на 60-тім сажні натрафив на воскову жилу, але недовго тішився нею, вона оказалась досить убогою, дала не більше двох вагонів воску, а штольні на всіх боках ями оказались безхосенними, бо виказували тільки тверду опоку без знаків воску. Іцкові довелося гнати свою яму ще десять сажень глибше, але й тут повторилося те саме: знайшли покладець воску, але ще скупіший, як першого разу, і знов довкола ями лиш тверда опока, або ще твердша піскова

скеля. Даремне знавці радили йому покинути цю пусту яму та копати де-інде; він велів гнати її далі вглиб, маючи певну надію, що й тут мусить бути віск, багато воску, бодай стільки, що в Германа. Щось тягло його, мов ланцюгом, до цієї ями; він занедбав інші свої заводи, його доходи робилися чимраз менші, роздрознення чимраз більше, на оцій ямі держалася вся його надія. Він раз-у-раз кружив довкола цієї ями, не занедбуючи притім шпіонити, що діється в Германовій кошарі. Коли від одного ріпника довідався, що Герман часто лазить сам до своєї ями, обходить у ній усі штольні і всі закутки та слідить за знаками нових воскових жил,—Іцук повзяв шалений план, який поспробував і виконати. Він велів у своїй ямі гнати штольні власне під громадською толокою. Доводилося пробиватися крізь грубу піскову скелю, в якій камінь треба було розсаджувати динамітовими набоями. Даремне робітники, приставлені до цієї роботи, остерігали Іцка, що це грозить заваленням штолень, що були оцямровані досить недбало. Іцко ані слухати не хотів про можливість якоїсь небезпеки. Він був певний, що за тою скелею лежить восковий поклад, той самий, із якого черпає Герман. У його сердитій душі клубилися думки про те, що він, добившись з цього боку до воску, зробить Германові велику шкоду, підбираючися під його скарби, і ця жадоба більше, як жадоба зиску, гнала його в той бік.

Майже силою змусив Іцко своїх робітників, щоб повертіли в скелі ямки на встроєння набойів. Перший вибух динаміту, однак, був слабкий і не дав значних добутоків; скелі

відлупалися лише невеличкі шматочки: приходилося вертати нові діри й робити дальші вибухи. За кожним вибухом дудніло в штольні, тріщали в'язання склепінь, і змагався восковий сопух у штольні. Іцко не відступав від робітників, сам помагав вертати камінь, сам запалював льонти набоїв.

Але скеля була груба й тверда, видовбування прорізу в ній тривало вже цілий тиждень, і ще не було їй кінця. Зате Іцкові капітали кінчилися. Він мусів відправити всіх своїх робітників, крім чотирьох, із яких два стояли при корбі, а два з ним разом лазили до ями. І ті чимраз більше тратили охоту працювати в тій ямі, і кожного разу при вибухах динаміту блідли й тремтіли.

— Ей, пане Іцко, бійтеся бога! — остерігали його робітники. — Хіба не бачите, як тремтить земля від тих вистрілів? Не чуєте, як тріщать дошки?

— Що то значить? — кричав Іцко, сам себе не тямлячи. — То воскові жили близько! Ще один вибух, два вибухи, і будемо коло них. Ану, ану!

— Ні, нам життя миліше! — відмовилися робітники. — Коли хочете, ми вам ще раз навертимо дірок, а вибух робіть собі самі.

— Нехай і так буде! Робіть дірки! — мовив Іцко, сідаючи на відламок тільки що відлупаного каменя й важко дишучи зі зворушення. Він трясся, як у лихорадці, і не міг діждатися тої хвилі, коли дірки в камені будуть повиверчувані й динамітові патрони понастромлювані в них. Доконавши цього діла, робітники подалися геть, до виходової ями, що лежала кілька сажень від того місця, а Іцко лишився сам.

Він усе ще важко дихав, палений гарячкою й сердитістю на всіх людей. Далі оглянувся й побачив недалеко себе велику пачку динамітових набоїв, яких робітники не взяли з собою. Хотів гукнути, щоб вернулися і взяли динаміт, але не міг видобути з згисненого горла настільки голосу, і рівночасно подумав собі: „Сам візьму, запаливши льонти“. Ще раз зирнув і побачив гірничий дзюбак, опертий о стінку штольні. „І це добре, що він тут лишився“, — мелькнула йому в голові думка. Він помалу встав і запалив льонти від патронів...

Германові робітники, що власне працювали в штольні за тою скелею, систематично довбаючи грубезний восковий поклад, давно вже почули стукання й вибухи за скелею і, пройняті забобонним жахом перед підземними демонами, що, мовляв, добиваються на світ, дали знати Германові. Цей зараз спустився до ями й прибіг на небезпечне місце.

— Що тут сталося? Чого ви злякалися? — запитав він.

— Тут щось стукає та гуркоче в скелі, — була відповідь.

— Де? В котрім місці? Як стукає? — питав Герман і наблизився до скелі.

— Стукає, як коли би хтось каміння лупав.

— Ну, що вам! — крикнув Герман, б'ючи кулаком о скелю. — Отже я нічого не чую.

Та в тій хвилі почувся страшний лускіт кам'яної стіни, розірваної динамітом. Один кусень каменя, вирваний із свого відвічного місця, розторощив Германові голову й на місці положив його трупом; інші поранили декількох робітників, а по кількох хвилях у виломі показалася руда борода Іцкова. Його лице було

бліде, як крейда, але вуста протяглися до незвичайного на них, колючого усміху, і він, киваючи головою, мов на привітання переляканих робітників, промовив якимось гробовим голосом:

— Ну, wie geht's¹?

Потім побачив Германа з розторощеною головою, що ще лиш трішки дригав ногами, лежачи горілиць і розкидавши руки, і повторив ще раз механічно: ✓

— Ну, wie geht's, пане Герман Гольдкремер?

Та в тій хвилі гукнув новий вибух — це був вибух тої пачки динаміту, що лишилася була в Іцковій штольні й якимось припадком загорілася. Іцка розірвало на штуки, і тільки його руда голова немов торгнулася раптово наперед і, закрутивши козла в повітрі, вточилася до Германової штольні. Робітники, ледве живі зі страху, хрестилися та шептали беззв'язні фрази молитов на цей вид.

¹ Як вам ведеться.

УВАГИ

„Boa Constrictor“ написав Франко 1878 року і друкував того ж року в „Громадському Друзі“, „Дзвоні“ і „Молоті“, перших соціалістичних українських виданнях, що через конфіскату приходили одне одному на зміну. 1884 року в бібліотеці „Зорі“ вийшла ця річ окремою книжкою. 1907 року передрукував Франко цю повість „новим переробленим виданням“. І дійсно, Франко, готуючи нове видання цієї повісти, значно її змінив і доповнив так з художньої, як також з ідеологічної сторони. Коли в першому виданні Франко малює лише негативні, руйнуючі сторони накоплення капіталізму в Галичині, то в виданні 1907 року Франко побіч великої, руйнуючої селянство сили, добачує також і прогресивні сторони в розвитку капіталізму. З художнього боку Франко вигладив мову, повикидав розмови на єврейській і німецькій мові, додав нові епізоди. В розділі II доданий епізод про побут на ярмарку в Лютовисках, купівлю худоби і втечу перед баришівниками. Доданий цілий розділ III. Змінений колишній III, а тепер IV розділ. Доданий розділ V. Закінчення повісти зовсім інше в 1 виданню, як у другому. В 1 виданню, як закінчення, мавмо невеличку нотатку автора навчального характеру; 2-ге видання Франко доповнив сценою на дні шибу і динамітовими вибухами. Передруковується нами „Boa Constrictor“ з другого, нового переробленого видання (Львів, 1907 рік). В 1920 році ДВУ видало цю повість зі вступним словом професора М. Плевака.

Ів. Лизанівський

